
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Δημήτρης Κουρμπέτης

*Η στάση του Ραψομάτη στην Κύπρο
επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (περ. 1091-1093)*

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 20ός

ΜΝΗΜΗ Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

Σε μια περίοδο, κατά την οποία ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) είχε να αντιπαλέψει με εξωτερικούς εχθρούς στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία εκδηλώθηκαν περί το 1091 περίπου δύο στασιαστικά κινήματα από βυζαντινούς αξιωματούχους, στην Κρήτη από τον Καρύκη και την Κύπρο από τον Ραψομάτη. Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε κυρίως τα αίτια και τη μορφή της στάσης του Ραψομάτη¹, η οποία, σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, εκδηλώθηκε ταυτόχρονα με εκείνη του Καρύκη στην Κρήτη.

Κυριότερη πηγή για την ανταρσία του Ραψομάτη αποτελεί η Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής, η οποία εξιστορεί τα γεγονότα με αρκετή λεπτομέρεια και ακρίβεια, παρά το ότι είχε συντάξει το έργο της περίπου μισό αιώνα αργότερα (στη δεκαετία μετά το 1136/37)².

Το ένατο βιβλίο της Αλεξιάδας είναι αφιερωμένο στα γεγονότα των ετών

1. Εκτός από την στάση του Ραψομάτη στην βυζαντινή Κύπρο του 11ου αιώνα προκλήθηκε ακόμη μία στα 1042/43, εκείνη του βυζαντινού στρατηγού της νήσου Θεόφιλου Ερωτικού – Για τη στάση του Θεόφιλου Ερωτικού βλ. ενδεικτικά Κ. Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική Δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα 1981, σ. 119-120 – J. Ferluga, «Aufstände im byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 5 (1985) 137-167, κυρίως σ. 153 – E. Malamut, *Les Iles de l'Empire byzantin. VIIIe-XIIe siècles*, τ. II, Παρίσι 1988, σ. 506 (στο εξής: Pes) – K. Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991, σ. 41, 46, 198 (στο εξής: Saint) – Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου μέσα από τις βυζαντινές πηγές, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 65-66 (στο εξής: Ιστορία της Κύπρου) – Α. Σαββίδης, «Ο Κωνσταντίνος Χαγέ και το «έθνος των Κυπρίων» του Σκυλίτζη. Προσωπογραφικό σημείωμα», *Επετηρίδα Κέντρου Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996) 35-38 (στο εξής: Χαγέ) – J.-C. Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)* [Byzanina – Sorbonensia 9] Παρίσι 1990, 1996, σ. 56, 73 (στο εξής: Pouvoir). Ο J.-C. Cheynet υποθέτει ότι στην Κύπρο ξέσπασε ακόμη μία στάση [βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Scripta Minora* II, σ. 110-111 εκδ. E. Kurtz – F. Drexel, *Michaelis Psellis scripta minora magnam partem ad huc inedita I-II*, Μιλάνο 1936-1941] επί βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067).

2. Κατά την άποψη του P. Gautier, *Défection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène*, REB 35 (1977) 215-227 (στο εξής: Défection), η Άννα Κομνηνή στηρίζεται σε προφορικές και γραπτές μαρτυρίες που τις εμπνέουν εμπιστοσύνη και όχι στη μνήμη της. Εντούτοις ένα από τα μειονεκτήματά της είναι η έλλειψη χρονολογικής ακρίβειας – Για το έργο της Άννας Κομνηνής βλ. G. Backler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford 1929, 1968, κυρίως σ. 225-480 – H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β΄: *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, Μόναχο 1978 (μτφ. στα ελληνικά από τον Ι. Κόλια και Κατερίνα Συνέλλη, Αθήνα 1992) σ. 225-237 όπου και η σχετική βιβλιογραφία – J. Howard-Johnston, «Anna Comnène and the Alexiad en *Alexios I Komnenos*», (εκδ. M. Mullet και D. Smythe) *Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σ. 260-302 (στο εξής: Alexios I Komnenos).

1092-1094. Εξιστορούνται οι αγώνες του μεγάλου δούκα Ιωάννη Δούκα και του αρχηγού του βυζαντινού στόλου που έφερε το αξίωμα του δούκα του στόλου Κωνσταντίνου Δαλασσηνού (άνοιξη-καλοκαίρι του 1092, άνοιξη 1093) κατά του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά³, η καταστολή των στάσεων των Καρύκη και Ραφιομάτη στην Κρήτη και την Κύπρο αντίστοιχα⁴ και οι εκστρατείες του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού κατά του Βολκάνου, αρχηγού των Δαλματών (άνοιξη και καλοκαίρι του 1093, Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1094)⁵. Το μεγαλύτερο μέρος του ενάτου βιβλίου είναι αφιερωμένο στη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη, γιου του Ρωμανού Δ' (1068-1071), και των επιφανών συνεργατών του κατά του Αλεξίου Κομνηνού. Η συνωμοσία αυτή υπήρξε η σοβαρότερη κατά του Αλεξίου Κομνηνού και συντάραξε το βυζαντινό στράτευμα που βρισκόταν στην περιοχή των Σερρών και υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα βάδιζε κατά των Δαλματών του Βολκάνου. Η συνωμοσία κατεστάλη τον Φεβρουάριο του 1094⁶.

Ειδικότερα για τις στάσεις του Καρύκη και Ραφιομάτη η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί ότι ο μέγας δούξ του στόλου Ιωάννης Δούκας, μετά την επιτυχή ναυτική εκστρατεία εναντίον του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά το καλοκαίρι του 1092 και την επανένταξη στον βυζαντινό έλεγχο των νήσων Λέσβου και Σάμου, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη⁷. Ύστερα από λίγες ημέρες έφτα-

3. Άννα Κομνηνή II, εκδ. Β. Leib, Anne Comnène, Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118), τ. II, Παρίσι 1967, 155.1-162.9, II 164.23-166.20 – Για τον Τζαχά βλ. Α. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη, c. 1081-c. 1106. A': c. 1081-1090, B': 1090 – c. 1106», *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 9-24, 16 (1984) 51-66 (= Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα*, Ανατύπωση άρθρων 1981-1990, Αθήνα 1991, IV-V).

4. Άννα Κομνηνή II 162.10-164.22.

5. Άννα Κομνηνή II 166.21-169.23, II 184.7-29.

6. Άννα Κομνηνή II 169.10-184.6, II 184.29-185.32 – Για το γενεαλογικό δέντρο των Διογενών βλ. Κ. Βαζζός, Η γενεολογία των Κομνηνών, τ. Α', Θεσσαλονίκη, σ. 62 σημ. 5, 85 σημ. 4 (στο εξής: Γενεαλογία) – J.-C. Cheynet, Rouvoir, σ. 267-286, κυρίως σ. 276. Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Διογένης είχε τρεις γιους: (1) τον Κωνσταντίνο που τον απέκτησε από μία ανώνυμη πρώτη σύζυγο. Ο Κωνσταντίνος νυμφεύθηκε την Θεοδώρα Κομνηνή, αδελφή του Αλεξίου Κομνηνού το 1068. Σκοτώθηκε στην Αντιόχεια το 1074/1075 (Άννα Κομνηνή II 190.12). (2) Τον Λέοντα και τον Νικηφόρο που απέκτησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του από την δεύτερη σύζυγό του αυτοκράτειρα Ευδοκία Μακροβελίτισσα. Ο Λέων σκοτώθηκε το 1087 (Άννα Κομνηνή II 98.9) – Για το θάνατο του Λέοντα Διογένη βλ. Β. Leib, «Complots à Byzance contre Alexis I Comnène (1081-1118)», *BSI* 23 (1962) 250-275, κυρίως σ. 256-267 – J.-C. Cheynet, Rouvoir, σ. 100 – Η άποψη του Κ. Βαζζού (Γενεαλογία, σ. 85 σημ. 4) ότι ο Λέων Διογένης βρισκόταν στην ζωή το 1094 δεν ευσταθεί.

7. Ο Ιωάννης Δούκας, γυναικάδελφος του αυτοκράτορα, διατέλεσε δούκας του Δυρραχίου και από την άνοιξη του 1092 μέγας δούκας του στόλου – Για τον Ιωάννη Δούκα βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, σ. 66-70 (στο εξής:

σε η είδηση ότι είχαν αποστατήσει ο Καρύκης στην Κρήτη και ο Ραφιομάτης στην Κύπρο. Ο αυτοκράτορας έδωσε αμέσως εντολή στον Ιωάννη Δούκα να πλεύσει εναντίον τους. Η Άννα Κομνηνή δεν περιγράφει την πορεία που ακολούθησε ο Ιωάννης Δούκας, μας πληροφορεί μόνο ότι, όταν οι Κρητικοί πληροφορήθηκαν ότι ο Ιωάννης Δούκας βρισκόταν στην Κάρπαθο, επιτέθηκαν στον Καρύκη, τον δολοφόνησαν και παρέδωσαν το νησί στον μεγάλο δούκα. Ο Ιωάννης, αφού εξασφάλισε την άμυνα της νήσου εγκαθιστώντας φρουρά, έπλευσε στην Κύπρο και, όταν έφθασε, κατέλαβε εξ εφόδου την Κυρήνη (σημερινή Κερύνεια)⁸. Από την άλλη πλευρά ο Ραφιομάτης μόλις πληροφορήθηκε το γεγονός έφυγε με τον στρατό του από την Λευκωσία (σημερινή Λευκωσία) και έστησε το στρατόπεδό του στις παρυφές της Κερύνειας. Εντούτοις ο στασιαστής, που ήταν *άπειροπόλεμος και στρατηγικών τεχνασμάτων άδαής*, ανέβαλλε συνεχώς τη μάχη με το βυζαντινό στράτευμα χάνοντας έτσι το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού⁹.

Ο Μανουήλ Βουτουμίτης, εμπειροπόλεμος αξιωματούχος, πιθανόν δούξ του στόλου, που συνόδευε τον Ιωάννη Δούκα, κατάφερε να προσεταιρισθεί κάποιους από το στράτευμα του Ραφιομάτη και να τους εντάξει ως αυτόμολους στο βυζαντινό στράτευμα¹⁰. Την επομένη ο Ραφιομάτης παρέταξε το

Doukai) – Β. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et syntése*, Louvain 1980, σ. 145-150 (στο εξής: Personnages) – P. Gautier, Theophylacte d'Achrida, *Lettres* (C.F.H.B. Series Thessalonicensis XVI/2) Θεσσαλονίκη 1986, σ. 255-257 (στο εξής: Lettres) – J. Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205», *D.O.P.* 29 (1975) 253-289, κυρίως σ. 286 σημ. 1-2 (στο εξής: Realities) – M. Mullet, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Variorum 1997, σ. 53, σ. 360 (No 38) (στο εξής: Theophylact).

8. Άννα Κομνηνή II 162.3-21.

9. Άννα Κομνηνή II 162.21-30, 163.1-13.

10. Ο Μανουήλ Βουτουμίτης διατέλεσε δούξ του στόλου στα 1086 (ή 1090), το 1092 υπό τις διαταγές του Ιωάννη Δούκα στην εκστρατεία κατά του Τζαχά και του Ραφιομάτη, χωρίς να γνωρίζουμε το αξίωμα που κατείχε, ενώ το 1097 διορίσθηκε δούκας της Νίκαιας. Ο Κ. Σάθας (Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, II, Βενετία 1873, Αθήνα 1972 7δ' - 7ζ') είχε υποθέσει ότι ο Βουτουμίτης διατέλεσε δούκας της Κύπρου. Εντούτοις η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει ότι ο Βουτουμίτης υπήρξε δούκας της Κύπρου μεταξύ του 1092 και του 1111-1112. Με το όνομά του συνδέεται η ίδρυση του μοναστηριού της Παναγίας Κύκκου (Λέων Μαχαιράς, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, II, σ. 72.7-10) – G. Hill, *A History of Cyprus*, σ. 299, 302-303 (στο εξής: Cyprus): ο Βουτουμίτης μόνο περιστασιακά παρέμενε στην Κύπρο μετά το 1092 – P. Gautier, Nicéphore Bryenios *Histoire* (C.F.H.B. IX. Series Bruxellensis) Βρυξέλλες 1975, σ. 198 σημ. 3: «A-t-il été un temps duc de Chypre? ... il est question assez longuement d'un Emmanuel Boutoumites qui aurait été nommé duc de Chypre durant la première année du règne d'Isaac Comnène (1057)» – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 181 και σημ. 4, σ. 182 – Α. Παπαγεωργίου, Η Κύπρος κατά τους βυζαντινούς χρόνους στο *Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Αθήνα 1981, σ. 54 (στο εξής: Κύπρος) και σημ. 108, ο οποίος πιστεύει ότι στο σύντομο χρονικό διάστημα που έμεινε στην Κύπρο ο Βουτουμίτης (1093), έως την άφιξη του Ευμάθου Φιλοκάλη, βοήθησε στην ίδρυση της μονής Κύκκου – E. Malamut, *Iles*, σ. 253, 255, 259, 507: «Fut-il à un moment donné de sa carrière duc de Chypre ...

στρατό του και κατηφόριζε με αγρό βηματισμό από τον λόφο με την πρόθεση να δώσει μάχη με τον Ιωάννη Δούκα. Καθώς όμως το στρατεύμα του πλησίαζε εκείνο του Δούκα, γύρω στους εκατό στρατιώτες του Ραφιομάτη αποσπάστηκαν από την υπόλοιπη παράταξη και προσχώρησαν στην αντίπαλη. Η ενέργεια αυτή οδήγησε τον Ραφιομάτη σε άτακτη υποχώρηση προς τη Νεμεσό (σημερινή Λεμεσό) με την ελπίδα ότι από εκεί θα περνούσε στην Συρία. Τον καταδίωξε όμως ο Μανουήλ Βουτουμίτης με εντολή του Ιωάννη Δούκα και ο Ραφιομάτης αναγκάστηκε να καταφύγει στο ναό του Τιμίου Σταυρού (σημερινό μοναστήρι του Σταυροβουνιού). Εκεί ο Μανουήλ Βουτουμίτης, αφού του έδωσε εγγυήσεις για τη ζωή του (λόγον άπαθείας) τον συνέλαβε και τον οδήγησε στον Ιωάννη Δούκα. Στη συνέχεια τα βυζαντινά στρατεύματα έφθασαν στη Λευκωσία και αφού έθεσαν υπό τον έλεγχό τους όλο το νησί, το οχύρωσαν και με «γράμματα» ενημέρωσαν τον αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός με τη σειρά του προχώρησε στη λήψη μέτρων για την ασφάλεια της Κύπρου: κριτή και εξισωτή της νήσου (πολιτικό διοικητή) διόρισε τον Καλλιπάριο που θεωρούνταν έντιμος άνθρωπος¹¹. Η στρατιωτική ασφάλεια της νήσου ανατέθηκε στον Ευμάθιο Φιλοκάλη τον οποίο ο αυτοκράτορας διόρισε στρατοπεδάρχη της Κύπρου, δίδοντας του πολεμικά πλοία και ιππείς¹². Σύμφωνα με

et aurait-il fondé alors la monastère de Kykkos? D'après l'Alexiade il n'exerce à cette occasion (1092-1093) aucune fonction civile ou militaire dans l'île» – A. Kazhdan, Boutoumites en O.D.B., τ. I, σ. 318-319: αναφέρει ότι σύμφωνα με τον V. Laurent (*La collection C. Orghidan. Documents de sigillographie byzantine*, Παρίσι 1952, σ. 215) ίσως υπήρξε κυβερνήτης (governor) της Κύπρου – K. Galatariotou, Saint, σ. 173 – A. Savvides, *The Consolidation of Byzantine Power in Cyprus on the eve of the First Crusade and the First Decades of the Empire's Relations with the Crusaders*, στο *H Κύπρος και οι Σταυροφορίες*, Λευκωσία 1995, σ. 3-4 και σημ. 9, 25, 78, 86 (στο εξής: Consolidation), όπου και αναλυτικότερη βιβλιογραφία: «the possibility that the (Boutoumites) may have served in this capacity there at some time between c. 1092 and 1111-1112 cannot, I believe, be ruled out. If he did serve as duke however, this must have been for a very short time, for his eventful career elsewhere on the Empire's eastern and western frontiers is abundantly documented» – P. Armstrong, Alexios I Komnenos, holy men and monasteries en *Alexios I Komnenos*, σ. 222, 226-227 (στο εξής: Holy Men) – T. Papacostas, «Secular Landholdings and Venetians in 12th – Century Cyprus», *B.Z.* 92.2 (1999) 479-501, σ. 482-483 (στο εξής: Landholdings).

11. Άννα Κομνηνή II 164.11-15: *Κριτήν μὲν οὖν τμηκῶτα καὶ ἐξισωτὴν τὸν Καλλιπάριον προὔβαλλετο ἀνήρ δε οὗτος οὐ τῶν ἐπισημῶν, μαρτυρίαν δὲ πολλὴν δικαιοπραγίας τε καὶ ἀφιλοχρηματίας καὶ ταπεινοφροσύνης συνεπαγόμενος*. Ο Καλλιπάριος δε μας είναι γνωστός από άλλη πηγή και αναφέρεται μόνο στο σημείο αυτό της Αλεξιάδας – Βλ. Β. Skoulatos, Personages 158 – Για το αξίωμα του εξισωτή βλ. H. Ahrweiler, *Recherches, sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXè-XIè siècles*, BCH 84 (1960) 1-109, κυρίως σ. 44 – M. F. Hendy, *Studies in Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, σ. 414, (στο εξής: Studies).

12. Άννα Κομνηνή II 164.15-19: *Ἐπει δὲ καὶ τινος ἡ νήσος ἔδειτο τοῦ ταύτην φρουρήσαντος, τὸν Φιλοκάλην Ευμάθιον τὴν ταύτην ἀναθέμενος φρουρᾶν στρατοπεδάρχην προχειρίσατο ναῖς πολεμικὰς δεδωκὼς αὐτῷ καὶ ἱππὸτας ἐφ' ᾧ τὰ κατὰ τὴν Κύπρον διὰ τὰ θαλάττης καὶ ἡπείρου ασφαλίσεισθαι*. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης είναι μία από τις πιο γνωστές και πολυσυζητημένες φυλογραμίες της Αλεξιάδας. Φαίνεται ότι πριν ορισθεί στρατοπεδάρχης Κύπρου το 1093 είχε

την Άννα Κομνηνή ο Ιωάννης Δούκας και ο Μανουήλ Βουτουμίτης επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη φέροντας μαζί τους τον Ραφιομάτη καθώς και τους «άθανάτους» που αποτελούσαν τη φρουρά της νήσου και είχαν επανα-

διατελέσει πράιτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου ήδη πριν από το 1092. Η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί ότι το 1099 (III 34.3-5) και το 1111 (III 148.22-23) ήταν δούκας Κύπρου, ενώ πριν το 1118 σε πατριακό έγγραφο (MM VI 95-99: Έγγραφο συμβιβασμού του Αχιλλίου Λιμενίτη) αναφέρεται ως πανσέβαστος μέγας δουξ και πράιτωρ (MM VI 96) – βλ. Σ. Μαρινάτος, «Ευμάθιος ο Φιλοκάλης τελευταίος στρατηγός του βυζαντινού θέματος Ελλάδος», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 388-393 – Δ. Ζακυθνός, «Μελέτη περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τῷ Βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 208-274, σ. 265-267 (στο εξής: Μελέται) – A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1952, σ. 197-198 (No 48) – N. Κονομή, «Ευμάθιος Φιλοκάλης και Αλέξιος Κομνηνός», *Κ.Γ.* 19 (1954) 287-288 – V. Laurent, *Les sceaux Byzantins du Médaillier Vatican*, Βατικανό 1962 σ. 55-59 (στο εξής: Vatican) – C. Mango – E. J. W. Hawkins, «Report on Wield Work in Istanbul and Cyprus 1962-1963», *D.O.P.* 18 (1964) 335-339 – H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Παρίσι 1966, σ. 186 (στο εξής: Mer): θεωρεί τον Ευμάθιο Φιλοκάλη δούκα Κύπρου από το 1094 – P. Gautier, *La date de la mort de Christodule de Patmos*, *REB* 25 (1967) 235-238, (στο εξής: Christodule) – του ίδιου, *Le synode des Blachernes (Fin 1094). Études Prosopographique*, *REB* 29 (1971) 213-284 (στο εξής: Synode) – J. Herrin, *Realities*, σ. 286 (No 6) – W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. Teil 1: Kaiserhof*, Βιέννη 1978 No 149, No 173 (στο εξής: Bleisiegel) (υπάρχει και άλλος Ευμάθιος Φιλοκάλης που έδρασε περί τα τέλη του 12ου – αρχές 13ου αιώνα) – B. Skoulatos, *Personages*, σ. 79-82 – E. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτριου Α΄ - Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, σ. 52-54 (στο εξής: Αυτοκρατορικά) – N. Οικονομίδης, *Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, στο Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, σ. 308-317, [= N. Οικονομίδης, *Byzantinism from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Variorum 1992, XVIII], σ. 311-314 (στο εξής: Αυθένται) – E. Malamut, *Iles*, σ. 507-509: θεωρεί ότι ο Ευμάθιος Φιλοκάλης διετέλεσε δύο φορές δούκας Κύπρου, την πρώτη μεταξύ 1092/1093-1102 και τη δεύτερη στα 1112, όπως και ο Κωνσταντίνος Ευφορηνός Κατακαλών. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης στρατοπεδάρχης στα 1092-1093 αποχωρεί και έρχεται ως δούκας του νησιού γύρω στα 1094 ο Κωνσταντίνος Ευφορηνός. Ο Ευφορηνός παραβρίσκεται στη σύνοδο των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 1095 ή τα τέλη του 1094 και φέρει τον τίτλο του πρωτοκουροπαλάτη (βλ. P. Gautier, *Synode*, σ. 247-248, 282-284). Στα 1095 ο Ευμάθιος επανέρχεται ως «δούκας» Κύπρου, ενώ παραχωρεί πάλι τη θέση του στον Ευφορηνό στα τέλη του 1102. Υπάρχει μία σφραγίδα του Ευφορηνού που τον αναφέρει ως κουροπαλάτη και δούκα Κύπρου (V. Laurent, *Orghidan* No 205). Ο P. Gautier, E. Malamut και οι J. Nesbitt – N. Οικονομίδης θεωρούν ότι το αξίωμα αυτό κατείχε ο Ευφορηνός πριν από το 1094/1095. [Ποβ. B. Skoulatos, *Personages*, σ. 62-65, ο οποίος δε λαμβάνει υπόψη τη διαφορά στους τίτλους κουροπαλάτη και πρωτοκουροπαλάτη του Κωνσταντίνου Ευφορηνού Κατακαλών με αποτέλεσμα να θεωρεί ότι η αναφερόμενη σφραγίδα είναι των ετών 1102-1104 – βλ. επίσης J. Nesbitt – N. Οικονομίδης (εκδ.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, τ. II: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington 1994, σ. 103 (No 38.6) (στο εξής: Catalogue): δημοσιεύεται μία σφραγίδα του Κωνσταντίνου Ευφορηνού στην οποία φέρει τα αξιώματα του πρωτονοβελίσσιμου και δούκα της Κύπρου (*Γραφῶν σφραγίδας Κατακαλῶν Κωνσταντίνου δουκὸς Κυπρίων, πρωτονοβελίσσιμου*) και χρονολογείται περί το 1102-1104] – Για τον Ευμάθιο Φιλοκάλη βλ. ακόμη J.-C. Cheynet, «Les sceaux du musée d'Iznik», *R.E.B.* 49 (1991) 219-235, No 18 (σ. 234-235 του 12ου αιώνα) – M. Mullet, *Theophylact*, No 94 (σ. 372) – J. Nesbitt – N. Οικονομίδης, *Catalogue* II, σ. 68 (No 22. 15): *Θεοτόκε βοήθει Ευμέθω μεγάλω δουκι και πράιτωρ Ἑλλάδος και Πελοποννήσου τῷ Φιλοκάλη* (περίπου το 1118).

στατήσει μαζί του¹³. Η πληροφορία αυτή μας κάνει γνωστή για πρώτη φορά την παρουσία του τάγματος των Αθανάτων στη νήσο.

Εκτός από την Αλεξιάδα στη στάση του Ραφομάτη αναφέρονται ακόμη τέσσερις βυζαντινές πηγές, όμως με εξαιρετικά συνοπτικό τρόπο: Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός σε ένα ποίημά του προς τον γιο του Ιωάννη¹⁴, ο Ιωάννης Ζωναράς στην «Επιτομή Ιστοριών» (μέσα 12ου αι.)¹⁵, ο Μιχαήλ Γλυκάς (1143-1180) στη «Βίβλο Χρονική»¹⁶ και η «Χρονογραφία» του Εφραίμ Αινίου (αρχές του 14ου αι.)¹⁷.

Μία άλλη εκδοχή που δίνει μια λεπτομερέστερη εικόνα για την πορεία που ακολούθησε ο Ιωάννης Δούκας παρέχει ο Βίος του Οσίου Μελετίου του νέου (†1105) που γράφηκε από τον Νικόλαο Μεθώνης (†1160) μεταξύ των ετών 1135-1141. Πιο συγκεκριμένα η πηγή αναφέρει: 'Ετυράννει δέ τῆς νήσου Κρη-

13. Άννα Κομνηνή II 163.14-30, 164.1-22 – βλ. Β. Νεράντζη-Βασιμάκη, Σύνταγμα βυζαντινών πηγών κυπριακής Ιστορίας, 4ος-15ος αιώνας, Λευκωσία 1996, σ. 70-71 (No 60.1) (στο εξής: Σύνταγμα) – Για την περιγραφή της στάσης συμβουλευθήκαμε επίσης τη γαλλική μετάφραση του Β. Leib, τη νεοελληνική μετάφραση της Αλόης Σιδέρη (Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, Βιβλία Α΄-Θ΄, τ. Α΄, Αθήνα 1992, 315-317) καθώς και τη γερμανική μετάφραση του D-R. Reinsch (Alexias. Anna Komnene, Köln 1996, σ. 296-298) – Για το τάγμα των Αθανάτων βλ. παρακάτω σημ. 61.

14. P. Maas (εκδ.), «Die Musen des Kaisers Alexios», B.Z. 22 (1913) 348-369, σ. 357 στ. 290-301 (στο εξής: Musen): Μούσαι 'Αλεξιάδες Κομνηνάδες, 'Αλεξίου Κομνηνοῦ φιλομήτορος αὐτοκράτορος Ἰωάννη πορφυρογεννήτου νικητῆ αὐτοκράτορι φιλοπάτορι τῷ εὐπάτορι τῷ τοῦ-του υἱῷ τελευταία νουθητήματα καὶ διατάγματα: «καὶ πρὸς θαλάσση Περαικῶν ὄπλων βία, ἰ οἷς Μιτυλήνη καὶ Ρόδος κατεσχέθη, ἰ οἷς Λέσβος ἦλω καὶ Χίος συνεσχέθη, ἰ καὶ Κρήτες ἀντάραντες ἐν τυραννίδι, ἰ καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἠγείσθαι νόμοις. ἰ εἰ δὲ τοὺς ἀραντας ἀνθρώπους ὄπλα ἰ τοὺς ὄντας ἐντός, τοὺς αἰ πειρωμένους ἰ ἀρχῆς κατασπᾶν τῆς δοθεῖσης ὑπόθεν, ἰ κἄν εἰ συνεγρός ἡ τριάς καὶ δεσπότης ἰ λαμπρῶς ἀνισχύουσα καὶ σώζουσα με ἰ ἐσπενδε ποιεῖν ἀσθενεῖς ἐργων ὁμῆνους...» – βλ. P. Gautier, Defection, σ. 222 καὶ σημ. 25 – βλ. επίσης καὶ τὴ νέα ἔκδοση των Μουσῶν (εκδ. μτφ. R. H. Jordan καὶ C. E. Roueché ἐν Alexios I Komnenos, εκδ. M. Mullet – D. C. Smythe, τ. II, B.B.T.T., 4.2, Belfast 1996) ἡ ὁποία, παρὰ τὸ ὅτι ἔχει ἀναγγελθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1996, δὲν γνωρίζουμε ἀν ἔχει γίνῃ ἡ δημοσίευσή της [(βλ. τὸ σχόλιο τοῦ P. Schreiner ἐν B.Z. 91. Supplementum III (1998) 154 (No 1573)].

15. Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών, (εκδ. L. Dindorf, Ioannis Zonarae epitome historiarum, τ. I-VI. Lipsiae 1868-1875) III 737 6-10: Καὶ ἡ νήσος δ' ἡ Κρήτη, πρὸς δὲ τῆ καὶ ἡ Κύπρος ἀποστασίαν ἐνόησαν, τὴν μὲν τοῦ Καρῖκη κατεσχρηκός καὶ ἀντάραντος χεῖρα τῷ βασιλεῖ, τὴν Κύπρον δὲ τοῦ Ραφομάτου. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῆ Ρωμαίων αὐθις οὐκ εἰς μακρὸν ἐπανεσώθησαν ἡγεμονία – βλ. Β. Νεράντζη-Βασιμάκη, Σύνταγμα, σ. 70 (No 59.4).

16. Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος Χρονική, (εκδ. I. Bekker, C. B. Bonnæ 1836) σ. 620.7-10: Τότε δὲ καὶ Κύπρος σὺν αὐτῇ Κρήτῃ ἀποστασίαν μὲν ἐνόησαν διὰ τᾶχος δὲ τῆ βασιλευούσῃ ὑπαναστίζονται ἐν μὲν τῇ Κύπρω τοῦ Καρῖκου ἐν δὲ τῇ Κρήτῃ τοῦ Ραφομάτου ἀντάραντος – βλ. Β. Νεράντζη-Βασιμάκη, Σύνταγμα, σ. 76 (No 62.2).

17. Εφραίμ Αινίου, Χρονογραφία, (εκδ. Οδ. Λαμψιδῆς, Εφραίμ του Αινίου Χρονογραφία, Αθήνα 1984) στ. 3540-3546: Ἀποστατεῖ δὲ τῆνικαῦτα καὶ Κύπρος, ἰ τοῦ Ραφομάτου τῆνδε κατεσχρηκός, ἰ καὶ πάλιν ἀμφερυτον εὐφρον Κρήτην ἰ ἀνήρ Καρῖκης, διαμενῆς ἀποστάτης, ἰ βία κατασχών εἶχε πρὸς κατοικίαν. ἰ ἐπανεσώση δ' αὐθις Ἀδσάνων κράτει ἰ νήσων δυὰς αὐτῆ γε Ρωμαίων στόλω – βλ. Β. Νεράντζη-Βασιμάκη, Σύνταγμα, σ. 145-146 (No 93.1).

τῶν, ᾧ τὸ ἐπὶ κλην Καρῖκης, καθ' οὗ καὶ ναυμαχικός ἐξωπλίστατο στόλος... οὗτος (ο Ἰωάννης Δούκας) τοίνυν ἐν τοῖς Εὐρύπου λιμῆσι τὰς νῆας ἐφορμισάμενος, ὡς ἐκείθεν τὸν εἰς Κρήτην ἀπόπλουον εὐμαρέστερον ποιησάμενος¹⁸. Η πληροφορία αὐτὴ επιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς 8 καὶ 17 τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος πρὸς τὸν Ἰωάννη Δούκα¹⁹. Σύμφωνα με τὸν Βίο ο ὄσιος Μελέτιος συμβούλευσε τὸν Ἰωάννη Δούκα: εἰ δὲ δεῖ ἀνθρωπινὸν δρᾶν, γραπτὸν τῷ Καρῖκῃ τὰ πρὸς εἰρήνην καὶ ο Ἰωάννης Δούκας δέχθημε τὴ συμβουλή του²⁰.

Ἡ πληροφορία που μας παραδίδει ο Βίος περὶ συμφωνίας Καρῖκη καὶ Ἰωάννη Δούκα συμπληρώνει τὴν Αλεξιάδα, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ο βυζαντινὸς στόλος, ὅταν πληροφορήθηκε τὸ θάνατο τοῦ Καρῖκη, βρισκόταν στὴν Κάρπαθο. Ο P. Gautier μάλιστα διερωτᾶται γιὰ ποιο λόγο ο Ἰωάννης Δούκας προτίμησε νὰ ἐπιτεθεῖ στὴν Κρήτη ἀπὸ ἀνατολᾶς ἀντὶ ἀπὸ τὸν βορρᾶ, ὅπως ἦταν τὸ σῆνηθες²¹. Εντούτοις ἀν ο Ἰωάννης Δούκας ἤλθε σὲ συμφωνία με τὸν Καρῖκη, ὅπως λέγει ο Βίος, ἴσως τὸ ἔκανε γιὰ νὰ στραφεῖ ἀπερίσπα-

18. Νικόλαου Μεθώνης. Βίος Μελετίου τοῦ νέου, (εκδ. V. G. Vasiljevskij, «Νικόλαου ἐκ Μεθώνης καὶ Θεοδώρου Προδρόμου συγγραφῶν τῆς ἰβ' ἑκατονταετηρίδος βίος Μελετίου τοῦ νέου», Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik 17 (1886) 1-39, σ. 27-28 [βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν E. Kurtz ἐν B.Z. 2 (1893) 309-312] – βλ. P. Gautier, Defection, σ. 224 καὶ σημ. 35 – D. Polemis, Doukai, σ. 68 καὶ σημ. 9 – B. Skoulatos, Personages, σ. 147-148 καὶ σημ. 18, σ. 160 καὶ σημ. 1 – P. Gautier, Theophylacte d'Achrida, Discours traités, poésies, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33 – Βλ. ἐπίσης Χρυσόστομος Α΄ Παπαδόπουλος (ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν), «Ο Ὅσιος Μελέτιος "ο νέος"», Θεολογία 13 (1935) 97-125 [νεότερη ἔκδοση ἡ ὁποία δὲν περιλαμβάνει τὸ κείμενο τοῦ Βίου ἀλλὰ μόνον τὴν νεοελληνικὴ ἀπόδοση καὶ ἐγκώμιο τοῦ οσίου, Αθήνα 1949, σ. 28-29: «Τὴν Κρήτην εἶχε καταλάβει ἐπαναστατικῶς ο Καρῖκης, ο δε βασιλεὺς Ἀλέξιος Κομνηνὸς ἀπέστειλε κατ' αὐτοῦ τὸν ἐλληνικὸν στόλον ὑπὸ ναύαρχον τοῦ μέγα δούκα Ἰωάννη Δούκα. Οὗτος παραπλέων τὴν Εὐβοίαν ἠθέλησε νὰ ζητήσῃ τὰς ευχὰς τοῦ οσίου Μελετίου. Ὅθεν ἐπισκέφθη αὐτὸν εἰς τὴν Μονὴν (τοῦ «Συμβούλου», στὸν Κιθαρώνα, κοντὰ στὴν Οἰνὴ), ἀλλ' ο ὄσιος τὸν συμβούλευσε νὰ μὴ ἀποπλεύσῃ ἐκ τοῦ Εὐρύπου, νὰ γράψῃ δε πρὸς τὸν Καρῖκην ὅπως εἰρηνεύσῃ, ἀλλίως θὰ τιμωρηθῆ παρὰ τοῦ Θεοῦ. Ο ναύαρχος ἤκουσε τὴν συμβουλήν καὶ δὲν ἀπέπλευσε, ὑστερον δὲ κατέλαβεν ἀμάχως τὴν Κρήτην, διότι ἐφορευῆθη ο Καρῖκης» – βλ. ἐπίσης καὶ τὴ νέα ἔκδοση τῆς P. Armstrong, Νικόλαος Μεθώνης, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ ἐν ὄρει τῆς Μιουσιπόλεως ἀσκήσαντος (εκδ. μτφ. P. Armstrong. The Lives of Meletios of Myoupolis, B.B.T.T. 3, Belfast) κεφ. 27, ἡ ὁποία μας εἶναι γνωστὴ μόνον μὲσω τοῦ ἀρθροῦ τῆς ἰδίας, Alexios Komnenos, Holy Men and Monastères ἐν Alexios I Komnenos, σ. 219-231, κυρίως σ. 228 (στο ἐξής: Holy Men).

19. P. Gautier, Lettres, σ. 57, 155 στ. 31-33: ἐπιστολή 8: εἰ γε τοὺς ἐν τῇ Εὐρύπω συγγενεῖς ἡμῶν ἐλέους ἀξιῶς καὶ δεῖξῃς τοῖς ἐν τῇ Ἑλλάδι ὡς παρὰ σοι τῷ πανσεβάστω πάντων ἀντιλήπτορι πλείονος ὁ ἀρχιεπίσκοπος λόγου ἀξίως (το β' μιᾶς τοῦ 1092), σ. 189 στ. 35-37: ἐπιστολή 17: καὶ τῶν συγγενῶν ἡμῶν τῶν ἐν τῇ Εὐρύπω τῇ μεγάλῃ σου χειρὶ ἀντιλαβανόμενον (το φθινόπωρο τοῦ 1092 ἢ ἀρχὲς τοῦ 1093) – βλ. P. Gautier, Defection, σ. 224-225 – D. Polemis, Doukai, σ. 68 καὶ σημ. 9 – B. Skoulatos, Personages, σ. 148 – M. Mullet, Theophylact, σ. 84 καὶ σημ. 28, σ. 201, 234, 295-96 (G8), 299 (G17) – Για τὸν Εὐρύπου βλ. J. Koder – Fr. Hill, Hellas und Thessalia [Tabula Imperii Byzantini 1], Βιέννη 1976, σ. 156-158.

20. Βίος Μελετίου τοῦ νέου, σ. 28. 7, σ. 28.34 – βλ. B. Skoulatos, Personages σ. 160-161.

21. P. Gautier, Defection, σ. 225.

στος εναντίον του Ραφιομάτη στην Κύπρο²². Δυστυχώς ο Βίος δεν κάνει καμία αναφορά στην Κύπρο.

Επίσης πρέπει να αναφέρουμε ότι στην Εύβοια ο Ιωάννης Δούκας κατά πάσα πιθανότητα συνάντησε τον Ευμάθιο Φιλοκάλη, ο οποίος το 1092 ήταν πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου²³. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης κατά τον V. Laurent έφερε τις αξίες του κουροπαλάτη και κριτή και πήρε μέρος σε μία σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1092²⁴. Η Έρα Βρανούση πιστεύει ότι ο Ευμάθιος Φιλοκάλης είχε διατελέσει πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου πριν από το 1092, διότι τη χρονιά εκείνη βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη λόγω της συνόδου· επομένως είχε εγκαταλείψει ήδη τον ελλαδικό χώρο²⁵. Επίσης γνωρίζουμε ότι τον Μάρτιο του 1094 πραιτώρ Ελλάδος και Πελοποννήσου ήταν ο μεγαλεπιφανέστατος κουροπαλάτης Βάρδας ο Ικανάτος²⁶. Ο P. Gautier αναφέρει ότι ο Βάρδας Ικανάτος, ο οποίος παρίσταται στη σύνοδο των Βλαχερνών με τον τίτλο του νοβελισσίου, ήταν πραιτώρ του θέματος Ελλάδος-Πελοποννήσου μεταξύ της 15ης Μαρτίου του 1093 και της 5ης Μαρτίου του 1094²⁷. Επιπλέον η σύνοδος στην οποία αναφέρεται ο V. Laurent είναι η προαναφερθείσα σύνοδος των Βλαχερνών την οποία ο P. Gautier χρονολογεί περί τα τέλη του 1094 - αρχές του 1095 και όχι στα 1092, όπως ο V. Grumel²⁸. Επίσης στην έκδοση του σημειώματος της συνόδου²⁹ δεν

22. Για τους θαλάσσιους δρόμους τους 11ο και 12ο αιώνα βλ. E. Malamut, *Iles*, σ. 547-552.

23. Εγκώμιο Αθανασίου (εκ. Σακελιώνος - Βοΐνη, Πατριαρχική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1890, σ. 134-162) § κβ', σ. 151. 10-12: *ἦν μὲν τῆν τῶν δυτικῶν μερῶν ἀρχὴν διέπων Εὐμάθιος ὁ πολὺς ἐκεῖνος καὶ τῆ κατὰ κόσμον περιφανείᾳ περιβλεπτός*, P. Gautier, Christodule, σ. 237-238: «Eumathios Philokalès exarçait un commandement en Hellade en 1092, avant d'être promu stratopédarque à Chypre vers le debut ou milieu de 1093» - Για το εγκώμιο εις την ανακομιδήν των λειψάνων του οσίου Χριστοδούλου από τον Αθανάσιο Αντιοχείας (συνταγμένο μετά το 1143 και πριν από το 1156) βλ. E. Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικά μαρτυρήαι*, Αθήνα 1966, σ. 58 κ.ε - της ίδιας, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 16-20.

24. V. Laurent, *Les sceaux Byzantins du Médailleur Vatican*, Βατικανό 1962, σ. 56-57 (στο εξής: Vatican): «Curopalate. Sur un second sceau, également sans mention de charge. Ici on peut supposer avec quelque fondement qu'il ne fait qu'un avec le curopalate Eumathios cité comme présent au synode de fin 1092. Si l'identification s'avérait justifiée, elle fournirait un intéressant point de repère chronologique. La même document le donne en effet comme juge en ce moment. Fut-ce en Hellade et Péloponnèse où il ira plus tard? La chose est possible, non certaine».

25. E. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 52-53.

26. MM VI 93 (5 Μαρτίου 1094): *τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου κουροπαλάτου καὶ πραιτῶρος Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος κυροῦ Βάρδα τοῦ Ἰκανάτου* - E. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 52-53.

27. P. Gautier, Synode, σ. 244-245.

28. P. Gautier, Synode, σ. 280-284 - V. Grumel, *Les registres des Actes du Patriarchat de Constantinople*, Vol. I, Fasc. III. *Les registres de 1043 à 1206*, Παρίσι, 1947, No 967.

29. P.G. CXXVII, col 973 - P. Gautier, Synode, σ. 218.

αναφέρεται κανένας Ευμάθιος, αλλά μόνο ένας Ευθύμιος κουροπαλάτης και κριτής· μάλιστα ο P. Gautier αναφέρει ότι πρόκειται για κάποιον άγνωστο πρόσωπο³⁰. Επομένως ο Ευμάθιος Φιλοκάλης το 1092 δεν βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μάλλον στη θέση του στο θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου απ' όπου πιθανότατα και αναχώρησε το 1093 μετά το διορισμό του από τον αυτοκράτορα στη θέση του στρατοπεδάρχη Κύπρου.

Οι δύο στάσεις όπως περιγράφονται από τις βυζαντινές πηγές δημιουργούν πολλά προβλήματα τα οποία απασχόλησαν τους σύγχρονους ιστορικούς. Στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε στη χρονολόγηση των δύο στάσεων και τις αιτίες που τις προκάλεσαν, στην ανάμειξη του τάγματος των Αθανάτων στη στάση του Ραφιομάτη, στο είδος των στάσεων αλλά και στη σύνδεση των στασιαστών μεταξύ τους καθώς και στη σχέση τους με τον Νικηφόρο Διογένη. Τέλος θα αναφερθούμε στο είδος της εξουσίας και την προσωπικότητα του Ραφιομάτη και Καρύκη.

Το πρώτο θέμα που θα μας απασχολήσει είναι η χρονολόγηση των στάσεων του Καρύκη και Ραφιομάτη. Πολλοί ιστορικοί θεώρησαν ότι οι δύο στάσεις ξέσπασαν στα 1092 ή 1093³¹. Αντίθετα ο P. Gautier πιστεύει ότι παρεμηνεύθηκαν τα λόγια της Άννας Κομνηνής· δεν θεωρεί δηλαδή ότι η έναρξη των στάσεων και η εκστρατεία του Ιωάννη Δούκα έγιναν την ίδια χρονολογία. Οι Καρύκης και Ραφιομάτης επωφελούμενοι από τις επιθέσεις των Πετσενέγων στη Θράκη και του Τζαχά στην μικρασιατική ακτή (1089-1090), επαναστάτησαν το αργότερο στις αρχές του 1091³². Την άποψη αυτή ο P. Gautier

30. P. Gautier, Synode, σ. 251.

31. P. Gautier, *Defection*, σ. 216-217 σημ. 3 όπου αναφέρονται οι διάφορες γνώμες - B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 271-272 σημ. 1 - K. Galatariotou, *Saint*, σ. 41: το 1092 - A. Savvides, *Consolidation*, σ. 3, 12 σημ. 3, ο ίδιος πιστεύει ότι η στάση ξέσπασε το 1092. - του ίδιου, *Can we Refer to a Concerted Action Among Rapsomaes, Caryces and the Emir Tzachas Between A.D. 1091 and 1093*, *Byz. 70* (2000) 123-134, σ. 134 (στο εξής: Action): «they attempted within the period second part of 1092 - first part of 1093».

32. Αν δεχθούμε την άποψη αυτή του P. Gautier, τότε οι επιβουλές, όπως τις χαρακτηρίζει η K. Μπουρδάρα (Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σ. 213) των Αριέβη - Κωνσταντίνου Ουμπερτόπουλου, Ιωάννη Κομνηνού, γιου του Ισαάκιου Κομνηνού, αδελφού του αυτοκράτορα, Γρηγορίου Γαββά έπονται χρονικά των στάσεων Καρύκη και Ραφιομάτη. Οι Αριέβης και Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος συνωμότησαν στην Κωνσταντινούπολη το 1091 (βλ. P. Gautier, Synode, σ. 240 - B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 28-29, 68-71 - K. Βαζός, *Γενεαλογία*, σ. 136 σημ. 1, θεωρεί ότι συνωμότησαν το 1093-1094 - J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 96: τον Μάιο του 1091). Ο Ιωάννης Κομνηνός συνωμότησε στο Δυρράχιο την άνοιξη του 1091 κατά τους F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène* (1081-1118), Παρίσι 1900, σ. 145 (στο εξής: Alexis) και B. Skoulakos (*Personnages*, σ. 136 και σημ. 4). Αντίθετα οι P. Gautier, *Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène*, *REB* 28 (1970) 5-55, σ. 11 και σημ. 3 (στο εξής: Oxite) - του ίδιου, Synode, σ. 211 σημ. 7) και K. Βαζός, (*Γενεαλογία*, σ. 135-136) πιστεύουν ότι συνωμότησε στα 1094, ενώ ο J.-C. Cheynet (*Pouvoir*, σ. 96-97) πιστεύει ότι στασίασε μετά τον Απρίλιο του 1091 και πριν το 1093.

στηρίζει σε ένα χωρίο από τον λόγο του Ιωάννη Οξίτη, πατριάρχη Αντιοχείας, προς τον αυτοκράτορα που γράφηκε τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1091· εκεί αναφέρεται ότι: *Ἐάλω, φεῦ, Χίος ἀνήρπαστο Μιτυλίην ἀφίστατο Κύπρος, Κρήτη, τῶν νήσων αἱ κεφαλαί*³³. Στη συνέχεια, μετά την ήττα των Πετσενέγων στο Λεβούνιο στις 29 Απριλίου του 1091, ο Αλέξιος Κομνηνός αφιέρωσε το υπόλοιπο του ίδιου έτους σε στρατιωτικές προπαρασκευές, πιθανότατα στην κατασκευή στόλου. Στις αρχές της άνοιξης του 1092 ο Ιωάννης Δούκας καλείται από το Δυρράχιο και διορίζεται μέγας δούκας του στόλου· εκστρατεύει κατά του Τζαχά με τον Κωνσταντίνου Δαλασσηνό και επιστρέφει νικητής στην πρωτεύουσα γύρω στον Ιούνιο - Ιούλιο του 1092. Λίγο μετά την επιστροφή του εκστρατεύει με τον Μανουήλ Βουτουμίτη κατά της Κρήτης και της Κύπρου, όπου και αποβιβάζεται κατά το β' μισό του 1092³⁴. Σε άλλες μελέτες του ο P. Gautier αναφέρει ότι η καταστολή της στάσης του Ραφομάτη μπορεί να έγινε και στο πρώτο μισό του 1093, ενώ ο J.-C. Cheynet πιστεύει ότι η στάση κατεστάλη την άνοιξη του 1093³⁵.

Αν ο συλλογισμός του P. Gautier είναι σωστός, δημιουργείται το ερώτημα γιατί ο Αλέξιος Κομνηνός καθυστέρησε τόσο στην αντιμετώπιση των στάσεων των Καρύκη και Ραφομάτη (περίπου δύο χρόνια), ενώ το καλοκαίρι του 1092 έστειλε εσπευσμένα τον Ιωάννη Δούκα για να αντιμετωπίσει τους στασιαστές, μάλιστα χωρίς να έχει εξουδετερωθεί πλήρως ο Τζαχάς; Ο πρώτος λόγος βέβαια είναι ο άμεσος κίνδυνος από τους Πετσενέγους και τον Τζαχά καθώς και η απουσία στόλου. Εντούτοις, έχουμε την εντύπωση ότι η Άννα Κομνηνή με την παρεμβολή της περιγραφής της καταστολής των στάσεων Καρύκη και Ραφομάτη μεταξύ των δύο ναυτικών επιχειρήσεων κατά του Τζαχά (άνοιξη-καλοκαίρι του 1092, άνοιξη του 1093)³⁶ υπονοεί ότι ο Αλέξιος Κομνηνός είχε

Ο Γρηγόριος Γαβράς συνωμότησε στη Φιλιππούπολη μετά τον Μάιο του 1091 κατά τους F. Dölger - P. Wirth (Regesten No 1162) (Παβ. P. Gautier, Synode, σ. 259-260: μεταξύ 1091-1095 ή 1095-1098 - B. Skoulatos, Personnages, σ. 107-108: το 1091/1092 - J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 95-96 και σημ. 2: «sans doute en 1091-1092» - Για την οικογένεια των Γαβράδων βλ. A. A. M. Bryer, «A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 - c. 1653», *UBHJ* 12 (1970) 164-187 - A. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μ. Ασία 1189 - c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987, σ. 252-259 και σημ. 3 όπου και η σχετική βιβλιογραφία) - X. M. Μπαρτζιάν, *Η βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια των Γαβράδων (Γαβράδων)*, Αθήνα 1993.

33. P. Gautier, Oxite, σ. 35, στ. 4-5 - του ίδιου, Defection, σ. 220 και σημ. 21.

34. P. Gautier, Defection, σ. 220-221, 225-227.

35. P. Gautier, Oxite, σ. 15 και σημ. 60: το πρώτο μισό του 1093 - του ίδιου, Discours, σ. 33 και σημ. 24: το δεύτερο μισό του 1092 - του ίδιου, Lettres, σ. 56: τέλη του 1092 ή στις αρχές του 1093 - J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 98 σημ. 3.

36. Κατά την πρώτη εκστρατεία εναντίον του Τζαχά (άνοιξη - καλοκαίρι του 1092) το γενικό πρόσταγμα είχε ο Ιωάννης Δούκας που για το λόγο αυτό είχε λάβει το αξίωμα του μεγάλου δούκας του στόλου. Ο Ιωάννης Δούκας ήταν επιφορτισμένος με τις κατά ξηράν στρατιωτικές

επιχειρήσεις, ενώ η αρχηγία του στόλου είχε ανατεθεί στον έμπειρο δούκα του στόλου Κωνσταντίνου Δαλασσηνό. Παρά την επιτυχία της εκστρατείας ο Τζαχάς κατάφερε να ξεφύγει και να επιστρέψει στο ομήγητό του στην Σμύρνη με πολλές απώλειες. Η δεύτερη εκστρατεία κατά του Τζαχά σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή (II 164-166) έγινε αμέσως μετά την καταστολή των ανταρσιών του Καρύκη και Ραφομάτη, πιθανότατα την άνοιξη του 1093, με αρχηγό του στόλου (θαλασσοκράτορα) τον Κωνσταντίνου Δαλασσηνό. Ο Α. Σαββίδης (Τζαχάς I, σ. 11-13, II, σ. 62-66) θεωρεί ότι η Άννα Κομνηνή χρονολογεί εσφαλμένα την δεύτερη εκστρατεία το 1093. Ο ίδιος ερευνητής χρονολογεί την εκστρατεία αυτή στα 1106. Ας μας επιτραπεί να εκφράσουμε την άποψη ότι το 1106 είναι μία αρκετά όψιμη χρονολογία. Ο F. Dölger - P. Wirth, Regesten No 1169 - βλ. και D.-R. Reisch, Alexias, σ. 298 σημ. 35) παρά το ότι έχει υπόψη του τη μελέτη του Α. Σαββίδη τοποθετεί, όπως και ο F. Dölger, τα γεγονότα το 1093 [επιστολή του Αλεξίου Κομνηνού προς τον σουλτάνο του Ικονίου Kilidj-Arslan (Άννα Κομνηνή II 165.4-18)]. Ο J.-C. Cheynet στη μελέτη του για την οικογένεια των Δαλασσηνών (Trois familles du Duché d'Antioche en J.-C. Cheynet - J.-F. Vannier, *Etudes prosopographiques*, Παρίσι 1986, σ. 101-103 (No 19) όπου και σχετική βιβλιογραφία για τον Κωνσταντίνου Δαλασσηνό, τοποθετεί επίσης την εκστρατεία το 1093, θεωρεί μάλιστα ότι το αξίωμα του θαλασσοκράτορα είναι λογοτεχνική απόδοση του αξιώματος του δούκα του στόλου. Πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι η εκστρατεία αποτελεί και την τελευταία αναφορά στην Αλεξιάδα στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, ο οποίος ήταν «un cousin assez éloigné d'Anne Dalassène» και έδρασε κατά το β' μισό του 11ου αι. (βλ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 62 - J.-C. Cheynet, Familles, σ. 101). Το όλο ζήτημα της χρονολόγησης της δεύτερης εκστρατείας δημιουργείται, διότι η Άννα Κομνηνή (II 116.15) αναφέρει ότι το 1093 ο Τζαχάς ήταν νεκρός, ενώ το 1096 (III 23-25) η ίδια τον παρουσιάζει να έχει αναλάβει και πάλι δράση στην περιοχή της Σμύρνης (Α. Σαββίδης, Τζαχάς II, σ. 60-62). Κατά την άποψη μας ίσως πρόκειται για κάποιο λάθος αντιγραφέα, όπως αυτό που γίνεται στους αδελφούς Λέοντα και Κωνσταντίνου Διογένη (Άννα Κομνηνή II 190-191), ονομάζεται δηλαδή σύζυγος της Θεοδώρας Κομνηνής, αδελφής του αυτοκράτορα, ο Λέων αντί για τον Κωνσταντίνου. Σύμφωνα με τον Κ. Βαζό (Γεωλογία, σ. 85 σημ. 4) ο αντιγραφέας είχε υπόψη τους δύο από τους τρεις γιους του Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-1071), Λέοντα και Νικηφόρο, και αγνοούσε τον Κωνσταντίνου. Ο J.-C. Cheynet (Pouvoir, σ. 100 σημ. 1) σημειώνει ότι στην περίπτωση του Λέοντα Διογένη δεν πρόκειται για λάθος του αντιγραφέα αλλά για ανακρίβεια της Άννας Κομνηνής [«une confusion d'Anne (volontaire?)»]. Το ίδιο λάθος ίσως γίνεται και στην περίπτωση του Τζαχά: ο αντιγραφέας που γνώριζε ότι έμεινε της Σμύρνης πριν τρία χρόνια ήταν ο Τζαχάς, ίσως διόρθωσε κάποιο όνομα άγνωστο ή δυσανάγνωστο στο κείμενο. Δεν αποκλείεται βέβαια η ανακρίβεια να οφείλεται και στην ίδια την Άννα Κομνηνή που ίσως υπονοούσε την ύπαρξη κάποιου (ψευδο)Τζαχά. Επιπλέον θεωρούμε ότι η φράση: *ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺν (ο Τζαχάς) τὴν Σμύρνην ἐπέλαβεν* (Άννα Κομνηνή II 164.25-26) δεν σημαίνει, όπως πιστεύει ο Α. Σαββίδης (Τζαχάς II, σ. 63) ότι: «σύντομα ο Τζαχάς επιτέθηκε στη Σμύρνη, την κατέλαβε (από τον Υαλέα) και εγκαταστάθηκε προσωρινά εκεί (1105-6)». [Για τον βυζαντινό δούκα της Σμύρνης Υαλέα (1097-98) βλ. H. Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle», *T.M.* 1 (1965) 1-204 (= Byzance: les pays et les territoires, Variorum 1976, VI), σ. 5, 132 σημ. 50]. Σύμφωνα με τα λεξικά τα ρήματα «επέρχομαι» και «καταλαμβάνω», εκτός από τη σημασία του «επιτίθεμαι» και «καταλαμβάνω, κυριεύω», σημαίνουν και «κατευθύνομαι, καταφθάνω». Η Άννα Κομνηνή σε παρόμοιες περιπτώσεις χρησιμοποιεί το ρήμα «καταλαμβάνω» με την έννοια του «φθάνω» (βλ. ενδεικτικά Άννα Κομνηνή II 116.1-19, 164.6-7, 167.11-14, 169.7-8, 20-24, 165.19-21: *καταλαμβάνει τὴν Ἀβυδὸν ὁ Τζαχάς μετὰ τὸν ἕπ' αὐτὸν δυνάμεων ἐξ ἡπείρου καὶ ἐπολιόρχει αὐτήν*), ενώ για να δηλώσει την κατάληψη μιας πόλης χρησιμοποιεί το ρήμα «κατέχω» (βλ. ενδεικτικά Άννα Κομνηνή II 110.25-26: *ἐξ ἐφόδου τὴν Μιτυλίην κατέαχεν*, 111.2, 115.20, 162.21, 167.1) - Τις αντιρρήσεις του στην θέση του Α. Σαββίδη εκφράζει και ο C. M. Brand, «The Turkish Element in Byzantium Eleventh - Twelfth Centuries», *D.O.P.* 43 (1989) 1-25, κυρίως σ. 2-3 και τα σχόλια στις σημ. 8, 13

και άλλους λόγους ώστε να επιδιώκει άμεσα την καταστολή των δύο στάσεων του καλοκαίρι του 1092.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την τροπή των γεγονότων οφείλουμε να εξετάσουμε τις αιτίες των στάσεων του Καρύκη και Ραφιομάτη. Διάφορες ερμηνείες δόθηκαν από τους νεότερους ερευνητές για τα αίτια των στάσεων. Κατά τον F. Chalandon τα φορολογικά βάρη που επιβάλλονταν στα δύο νησιά αποτέλεσαν την κύρια αιτία των στάσεων³⁷. Ο J.-C. Cheynet πιστεύει ότι αυτό οφειλόταν στην ανάγκη συλλογής χρημάτων για να αντιμετωπισθούν οι Πετσενέγοι στα 1090-1091³⁸. Ο I. Καραγιαννόπουλος θεωρεί ότι τα αίτια της στάσης στην Κύπρο ήταν βαθύτερα και έχουν να κάνουν με τη διαφθορά των εντόπιων διοικητών και την εκμετάλλευση των πληθυσμών από ασυνείδητους κυβερνητικούς υπαλλήλους, κυρίως στο ζήτημα της βεβαίωσης και είσπραξης των φόρων. Για το λόγο αυτό ο Αλέξιος Α΄, εκτός των στρατιωτικών μέτρων που έλαβε, διόρισε στην Κύπρο μετά την καταστολή της στάσης έναν τίμιο και ευσυνείδητο υπάλληλο, τον Καλλιπάριο, κριτή και εξισωτή της νήσου³⁹. Μία επιπλέον αιτία ήταν το αίσθημα των κατοίκων των δύο νησιών, ότι είχαν εγκαταλειφθεί από τον αυτοκράτορα, καθώς και η τουρκική απειλή⁴⁰.

Μία άλλη εκδοχή για τα αίτια της στάσης του Καρύκη διατύπωσε η Η.

και 54 – J. Shepard, «Father» or «Scorpion»? Style and Substance in Alexios's Diplomacy εν *Alexios I Komnenos*, σ. 68-132, κυρίως σ. 89 σημ. 99 (στο εξής: Father): «Anna may have confused Tzachas with his son, who could have been homonymous» – Για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου της Αλεξιάδας βλ. B. Leib, *Anna Comnène. Alexiade*, τ. I, Παρίσι 1967, Εισαγωγή, CLXII-CLXXXI.

37. F. Chalandon, *Alexis*, σ. 147 – Για την οικονομία της νήσου Κύπρου κατά τον 11ο και 12ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Β. Νεράντζη-Βαριμάτη, *Ιστορία της Κύπρου*, σ. 68-69 – της ίδιας, *The Identity of the Byzantine Province in the 12th Century*, *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 23 (Λευκωσία 1997) 9-14 – P. Gounarides, «The Economy of Byzantine Cyprus, an ordinary Byzantine Province», εν V. Karageorghis – D. Michaelides (εκδ.), *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, Λευκωσία 1996, σ. 175-176 – T. Papacostas, *Landholdings* σ. 479-482.

38. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 410-411.

39. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία III*, σ. 63-64 – D. Alastos, *Cyprus in History*, Λονδίνο 1976, σ. 138 (στο εξής: Cyprus): οι ανταρσίες ήταν συμπτώματα μιας γενικής κοινωνικής δυσφορίας και ο Αλέξιος διόρισε τον Καλλιπάριο κριτή της νήσου ως μία χειρονομία που είχε σκοπό να κερδίσει την εμπιστοσύνη του λαού – D. Tsougarakis, «Defection» and «Separatism» in the Aegean in the 11th and 12th Centuries, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987) 283-297, σ. 285-7 (στο εξής: Defection), σ. 285-7 – του ίδιου, Η Βυζαντινή Κρήτη, Κρήτη 1990 σ. 46-4 (στο εξής: Κρήτη), αναφέρει ότι η άποψη πως οι εξεγέρσεις είχαν σχέση με φορολογικές καταπίεσεις και εκμετάλλευση του πληθυσμού από φορολογικούς υπαλλήλους παραμένει ανεπιβεβαίωτη υπόθεση. Οι δύο στάσεις δεν σχετίζονται με τα φορολογικά βάρη που επέβαλε η αυτοκρατορική κυβέρνηση στα δύο νησιά, αντίθετα στην περίπτωση του Καρύκη διαπιστώνει ότι η στάση του δεν είχε καν την υποστήριξη του λαού της Κρήτης, αφού, σύμφωνα με τη διήγηση της Άννας Κομνηνής, οι Κρήτες επιτέθηκαν στον Καρύκη και τον σκότωσαν.

40. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 410-411 – E. Malamut, *Iles*, σ. 93-95 – O. C. P. Kyrris, *History of Cyprus*, Λευκωσία 1996, σ. 209 (στο εξής: Cyprus), προσθέτει και τις πειρατικές επιδρομές.

Ahrweiler η οποία θέτει και ένα άλλο ζήτημα, αν η στάση του Καρύκη συνδέεται με τη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η Άννα Κομνηνή στο ένατο βιβλίο της Αλεξιάδας μετά την καταστολή των στάσεων του Καρύκη και Ραφιομάτη περιγράφει την ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη, με το μέρος του οποίου είχαν συνταχθεί υψηλά ιστάμενα πρόσωπα και μεγάλο μέρος του στρατού. Η συνωμοσία, όπως αναφέραμε, κατεστάλη ένα περίπου χρόνο μετά την καταστολή των στάσεων του Καρύκη και Ραφιομάτη (Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1094)⁴¹.

Η Η. Ahrweiler στη μελέτη της για τη στρατιωτική διοίκηση της Κρήτης αναφέρει ότι η θέση του δούκα στην Κρήτη δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο Α΄ για τον πορφυρογέννητο Νικηφόρο Διογένη, γιο του Ρωμανού Δ΄, προκειμένου να κερδίσει τη φιλία του⁴². Ο Νικηφόρος Διογένης δέχθηκε την αρχή της

41. Οι συνεργάτες του Νικηφόρου Διογένη που κατονομάζει η Άννα Κομνηνή ήταν ο πανυπερσεβαστος Μιχαήλ Ταρωνίτης, σύζυγος της Μαρίας Κομνηνής, αδελφής του αυτοκράτορα, ο Κατακαλών Κεκαυμένος και η βασίλισσα Μαρία η Αλανή. Οι Κεκαυμένος και Διογένης τιμωρήθηκαν με εξορία και δήμευση της περιουσίας (Φεβρουάριος 1094) και κατόπιν με τύφλωση (29 Ιουνίου 1094). Ο Ταρωνίτης με εξορία και δήμευση – Για τον Μιχαήλ Ταρωνίτη βλ. N. Adontz, «Les Taronites à Byzance», *Byz* 11 (1936) 30-42 – του ίδιου, «Observations sur la généalogie des Taronites», *Byz* 14 (1939) 407-413 (= *Etudes Armenobyzantines*, Λισσαβόνα 1965, σ. 197-251, 339-345) – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 211-212 – K. Βαζζός, *Γενεαλογία, τ. Α΄*, σ. 64-67 – Για τον Κατακαλών Κεκαυμένο βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 163-164 – A. Σαββίδης, «The Byzantine Family of the Kekaumenos (Cecaumenos) (late 10th – early 12th century)», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) 12-27 (= *Μελετήματα Βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1981-1991, IV*) σ. 26-27 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 98-99, 366, 369 – Για την βασίλισσα Μαρία βλ. P. Gautier, *Discours*, σ. 58-67 – του ίδιου, *Lettres*, σ. 82-84 – M. Mullet, «The "Disgrace" of the Ex-Basilissa Maria», *BSI* 45. 2 (1984) 202-211 (στο εξής: Disgrace) – της ίδιας, *Theophylact*, σ. 334 (No 50). – J. Lefort, «Histoire du monastère d'Iviron du milieu du XIe siècle à 1204» (στο εξής: Histoire) εν *Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204* (εκδ. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachrysanthou, V. Kravari, H. Métréveli) [Archives de l'Athos XVI] Παρίσι 1990, σ. 8, 23-24, 33 (στο εξής: Actes d'Iviron) – A. E. Laiou, «Imperial Marriages and their Critics in the Eleventh Century: The Case of Sylitzes», *DOP* 46 (1992) 165-176, κυρίως σ. 173-176 – Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Απεικονίσεις της Αυγούστας Μαρίας της Αλανής» στο: *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 531-539 – B. Hill, «Alexios I Komnenos and the Imperial Women» στο: *Alexios I Komnenos*, σ. 37-54, κυρίως σ. 44 (στο εξής: Imperial Women) – J.-F. Vannier, «Notes genealogiques byzantino-georgiennes» εν *Ευφυχία*, τ. II, σ. 673-688, κυρίως σ. 676 και σημ. 17, σ. 684 όπου το γενεαλογικό δένδρο της γεωργιανής οικογένειας – L. Garland, «The Life and Ideology of Byzantine Women: a Further Note on Conventions and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources», *Byz*. 58.2 (1988) 361-393 – της ίδιας, «"The Eye of the Beholder": Byzantine Imperial Women and their Public Image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028-1203)», *Byz*. 64 (1994) 19-29, 261-313 – της ίδιας, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, A.D. 527-1204*, Λονδίνο 1999 (γνωστό από τη βιβλιοκρισία της C. Scholz στο *BZ* 92.2 (1999) 520-522 και της N. Delierneux στο *Byz*. 70 (2000) 336-337).

42. Άννα Κομνηνή II 173 – Βλ. Η. Ahrweiler, *L'administration militaire de la Crète*, *Byzantine Byzantion* 31 (1961) 217-228 (στο εξής: Crète) [= H. Ahrweiler, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum 11971, XI].

νήσου Κρήτης εις ένδιαίτημα ἴδιον⁴³ και άσκησε την εξουσία στο νησί στα 1092-1093. Ο Καρύκης, κατά την Η. Ahrweiler, ήταν ο διάδοχος του Διογένη στη διοίκηση της Κρήτης και στασίασε κατά του αυτοκράτορα στα 1093. Η ίδια ιστορικός πιστεύει ότι η στάση του Καρύκη δεν οφείλεται στα φορολογικά μέτρα που έλαβε ο Αλέξιος, διότι ο πληθυσμός της Κρήτης όπως και της Κύπρου παρέμενε πιστός στον αυτοκράτορα και το απέδειξε με τον φόνο του Καρύκη. Αντίθετα η ανταρσία συνδέεται με τη συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη στα 1094⁴⁴.

Για το ίδιο θέμα ο P. Gautier πιστεύει ότι δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τους προκατόχους του Καρύκη και του Ραφομάτη. Όσον αφορά τον Νικηφόρο Διογένη αναφέρει ότι αγνοούμε τη χρονολογία που άσκησε τα καθήκοντα του ως δούκας στην Κρήτη. Αν δεχθούμε ότι η στάση του Καρύκη ξέσπασε το 1091, τότε ο Νικηφόρος Διογένης διετέλεσε δούκας Κρήτης σε ηλικία 20 περίπου ετών (η γέννησή του γύρω στα 1069-1070) πράγμα απίθανο κατά τον P. Gautier⁴⁵. Αντίθετα η E. Malamut θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Διογένης διετέλεσε δούκας της Κρήτης γύρω στα 1090, ικανός για ένα τέτοιο αξίωμα, αφού ήδη σε ηλικία 12-13 ετών μάχεται στο πλευρό του αυτοκράτορα κατά του Ροβέρτου Γυισκάρδου, ενώ 18 ετών πολεμά κατά των Πετσενέγων⁴⁶.

Τελευταία ο J.-C. Cheynet υποστήριξε ότι ο Νικηφόρος Διογένης που ήταν πορφυρογέννητος, με δικαιώματα στο θρόνο και με μεγάλη επιρροή στο στράτευμα, δεν ήταν μόνο δούκας της Κρήτης, αλλά είχε και το δικαίωμα να διορίζει τους αξιωματούχους της νήσου. Το δικαίωμα αυτό προς τον Νικηφόρο Διογένη δόθηκε από τον αυτοκράτορα γύρω στα 1085 κατά την ενηλικίωσή του. Ο Καρύκης που επαναστάτησε στα 1090 είχε διορισθεί κατά τον J.-C. Cheynet από τον Διογένη⁴⁷.

Εντούτοις η διήγηση της Άννας Κομνηνής μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Αλέξιος δεν επιθυμούσε ο Νικηφόρος Διογένης να απομακρυνθεί από

43. Άννα Κομνηνή II 173.20-21 – Βλ. Η. Ahrweiler, Crète 224.

44. Η. Ahrweiler, Crète, σ. 224-226 και σημ. 3.

45. P. Gautier, Defection, σ. 220-221 και σημ. 22.

46. E. Malamut, Iles, σ. 488-489: μία άλλη πιθανή χρονολογία, κατά την ιστορικό, να διετέλεσε ο Νικηφόρος Διογένης δούκας της Κρήτης είναι μεταξύ του καλοκαιριού του 1092 και του Ιουνίου του 1094 – V. Laurent, La Crète avant et après sa libération du joug arabe, 15-16 (1961-2) 394 ο οποίος θεωρεί τον Νικηφόρο Διογένη επίσης δούκα της Κρήτης, αναφέρει όμως ότι: «La date précise ou il prit son commandement est incertaine» – Β. Skoulatos, Personnages, σ. 160 και σημ. 1: ο Νικηφόρος Διογένης ήταν δούκας της Κρήτης μετά το 1087 και πριν το 1093, ενώ ο διάδοχός του ήταν ο Καρύκης – Δ. Τσουγκαράκης, Κρήτη, σ. 68-69 θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Διογένης «είχε διοριστεί διοικητής της Κρήτης και πιθανόν να είχαν (οι Καρύκης και Διογένης) τους ίδιους τίτλους (Δούκας ή Κατεπάνω)».

47. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 365: «il (ο Νικηφόρος Διογένης) n'était pas un simple duc mais avait le droit de nommer tous les officiers de l'île et sans doute d'en toucher les revenus Fiscaux».

κοντά του, διότι τότε θα παρείχε σ' αυτόν ελεύθερο πεδίο δράσης. Όπως ήδη έχει επισημάνει ο J.-C. Cheynet, ο Νικηφόρος Διογένης δεν επισκεφθηκε ποτέ το νησί, διότι η Άννα Κομνηνή τον αναφέρει πάντα μεταξύ των μελών της προσωπικής φρουράς του Αλεξίου Κομνηνού⁴⁸. Ο αυτοκράτορας σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή δεν αγνοούσε κανένα από τα σχέδια που εξυφαινονταν εναντίον του, φαίνεται όμως ότι έλεγχε την κατάσταση⁴⁹. Η κρίση άμυνας που περνούσε η αυτοκρατορία ανάγκαζε τον Αλέξιο να έχει κοντά του τους εμπειροπόλεμους και με επιρροή στο στράτευμα αξιωματούχους. Για τον λόγο αυτό, όταν στις αρχές του 1094, την ώρα που ο Αλέξιος βάδιζε κατά των Δαλματών του Βαλκάνου και βρισκόταν στο Δαφνούτιο (8 χιλιόμετρα έξω από την Κωνσταντινούπολη)⁵⁰, ο Μανουήλ Φιλοκάλης του ανέφερε ότι ο Διογένης ετοιμαζόταν να στασιάσει, ο Αλέξιος απάντησε *οὐ χρὴ πρόφασιν τοῦτον ἐξ ἡμῶν ἐσχηκέναι*⁵¹.

48. J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 365.

49. Άννα Κομνηνή II 170.27-29: *Καὶ οὗτος (ο Νικηφόρος Διογένης) μὲν τὴν ἀπροφάσιτον τοῦ αυτοκράτορος σφαγὴν ἐμελέτα διὰ παντός, ἐκείνον (Αλέξιο) δὲ οὐδὲν τῶν μελετηθέντων κατ' αὐτοῦ διελάνθανε*, II 173.26.31, 174.1-29.

50. Βλ. P. Gautier (εκδ.) Anne Comnène. Alexiade. τ. IV Index, Παρίσι 1976, σ. 35 – P. Gautier, Synode, σ. 283 – του ίδιου, Discours, σ. 35-37: θεωρεί ότι η δεύτερη εκστρατεία κατά του Βολκάνου έγινε το καλοκαίρι του 1094, διότι ο Αλέξιος Κομνηνός τον Ιούνιο του 1094 βρισκόταν με τον στρατό του στην περιοχή των Σερρών. Εντούτοις η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι στην περιοχή των Σερρών ο Αλέξιος Κομνηνός βρισκόταν ήδη στις 8 Φεβρουαρίου του 1094 (II 175.30-176.5), μήνα κατά τον οποίο κατεστάλη και η ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη. Στις 29 Ιουνίου του 1094 σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή (II 183.28-184.2) διεπράχθη η τύφλωση του Κατακαλών Κεκαυμένου και πιθανότατα του Νικηφόρου Διογένη στην Καισαρόπολη, όπου είχαν εξορισθεί. [βλ. Β. Skoulatos, Personnages, σ. 163, 235-236. – Κ. Α. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», εν *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. I, Ρέθυμνο 1986, σ. 211-229, 214]. Κατά συνέπεια η Άννα Κομνηνή, αφού ανέφερε το περιστατικό της τύφλωσης στις 29 Ιουνίου του 1094, επανέρχεται στην εκστρατεία του Αλεξίου κατά του Βολκάνου που είχε αρχίσει το Φεβρουάριο του 1094. Ο Αλέξιος μετά την παρένθεση της καταστολής της στάσης του Νικηφόρου Διογένη στις Σέρρες, πορεύεται προς τα βυζαντινο-σερβικά σύνορα, στο Λιπένιο περί τα τέλη Φεβρουαρίου ή αρχές Μαρτίου του 1094 – Πρωβ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους. Ιστορία νοτιέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*. Μέρος πρώτο: *Τελευταίες λάμπεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1989, 1999, σ. 66-67 (στο εξής: *Ιστορία III*): Φεβρουάριο – Ιούλιο του 1094 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 99 σημ. 2 – Για τον Βολκάνο και τους Δαλματούς βλ. ενδεικτικά J. Ferluga, *L'administration byzantine en Dalmatie*, Academie serbe des sciences, Monographies T. CCXCI. Institut d'Etudes byzantines No 6, Beograd 1957, σ. 154-162 (= Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976, σ. 141-149) – R. Radic, «Manuel Stravoromanos. Contribution à l'histoire des rapports entre Byzance et les Slaves du Sud à la Fin du XIe et durant les premiers années du XIIe siècle», *ZRVI 27/28* (1989) 93-101 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) – E. Malamut, «Concepts et Réalités: Recherches sur les termes désignant les Serbes et les pays Serres dans les sources byzantines des Xe-XIIe siècles», εν *Ευψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. I-II [Byzantina – Sorbonensia 16], Παρίσι 1998, τ. II, σ. 439-457, κυρίως σ. 445-447.

51. Άννα Κομνηνή II 170. 11-12 – Για τον Μανουήλ Φιλοκάλη βλ. P. Gautier, Synode, σ. 241-

Φαίνεται λογικό πως ο Νικηφόρος Διογένης δεν υπήρξε δούκας της Κρήτης. Ο Αλέξιος Κομνηνός είχε παραχωρήσει πιθανότατα στον Διογένη τα φορολογικά έσοδα (revenus fiscaux) από τις δημόσιες ή αυτοκρατορικές γαίες της Κρήτης, όπως είχε κάνει και για τους αδελφούς του Ισαάκιο και Αδριανό Κομνηνό καθώς και για τον γαμπρό του καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας⁵². Αυτό όμως δε σημαίνει ότι ο Νικηφόρος

242: Ο Μανουήλ Φιλοκάλης, ο οποίος δεν αγνοούσε τα σχέδια του Νικηφόρου Διογένη, πιθανότατα ήταν συγγενής του Ευμάθιου Φιλοκάλη. Εντούτοις δε γνωρίζουμε τη σχέση συγγένειας μεταξύ τους. Στη σύνοδο των Βλαχερνών (τέλη του 1094 – αρχές του 1095) έφερε τον τίτλο του πρωτονοβελίσσιμου και το αξίωμα του επί του κανικλείου. Κατά τον P. Gautier τα ίδια αξιώματα έφερε και μεταξύ 8ης Φεβρουαρίου και 29ης Ιουλίου του 1094, όταν δηλαδή εκδηλώθηκε η συνωμοσία του Νικηφόρου Διογένη. Ο P. Gautier εικάζει ότι στην οικογένεια Φιλοκάλη ανήκε και ένας άλλος υψηλός αξιωματούχος, ο Μιχαήλ (Φιλοκάλης), που στη σύνοδο των Βλαχερνών έφερε τα αξιώματα του πρωτονοβελίσσιμου, μυστικού και επάρχου. Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι ο Αλέξιος Κομνηνός έτρεφε αμέριστη εμπιστοσύνη στα μέλη της οικογένειας Φιλοκάλη – Για την οικογένεια Φιλοκάλη βλ. επίσης A. P. Kazhdan, *Social' nyj sostav gospodstvujuscego klassa vizantini XI-XII VV*, Μόσχα 1974, σ. 161-162.

52. Για τον Αδριανό Κομνηνό Actes de Lavra. Des Origines à 1204, τ. I (εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou) [Archives de l'Athos V] Παρίσι 1970, No 46 (χρυσόβουλλο Αλεξίου I Κομνηνού, Αύγουστος 1084) l. 10-17: Ταύτης (Μεγάλης Λαύρας) γάρ κτήσεις έχουσης άκινήτους τινάς εν τῇ πάλαι μὲν Παλήνῃ, νῦν δὲ Κασάνδρα λεγομένη νήσῳ, ἐπεὶ τὰ ταύτης ἐντὸς τῆ δημοσίου ἀνήκοντα σύμπαντα τῆ πανσεβάστῳ (πρωτο)σεβαστῶ κῆρ Ἀδριανῶ τῆ περιποθῆτῳ αὐτῆς ἀυτάδελφῳ ἢ βα(σιλε)ῖα μου ἔδωκῆσατο, καὶ τὸν παρὰ τῶν οἰκητῶ(ων) τ(ῆς) τοιαύτ(ης) νήσου ἐτησίως τελοῦμενον τοῦ δημοσίου κανόνα τῶ προσώπῳ τε (καὶ) τῶ μέρει αὐτοῦ ἐλογίσαστο, ὥστε πρὸς τοῦτον αὐτὰ τελεῖσθαι καὶ κ(α)ταβάλλεσθαι. [Acte d'Alexis faisant donation à son frère Adrien de revenus fiscaux de Kassadra (l.12-16) perdu et non mentionné dans Dölger Regesten. Τώρα F. Dölger – P. Wirth, Regesten No 1116a (πριν από τον Αύγουστο του 1084)]. Ο Ν. Svoronos στην εισαγωγή των Actes de Lavra I, σ. 69-70 αναφέρει ότι ο Αδριανός: «qui avait reçu en don tous les biens de l'Etat dans la presqu'île, ainsi que le produit des impôts, charges et droit payés à l'Etat par les particouliers pour leurs biens sis à Kassandra» – Για τον Ισαάκιο Κομνηνό, Actes de Lavra No 51 (χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' του 1092) l.13-16: ἀλλ' οὐδὲ οἱ προνοηταὶ τῶν κτημάτων τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος καὶ περιποθῆτου ἀυτάδελφου τῆς βασιλείας μου ἔξουσιν ἐπ' ἀδείας ἐπαχθῶς φέρεσθαι καὶ ἐξουσιαστικῶς τὰ ἅμα καὶ ἐπηρεαστικῶς κατὰ τοῦ αὐτοῦ μετοχίου. (possédant (ο Ισαάκιος Κομνηνός) dans la région intéressée, à l'est de Thessalonique, des biens et la droit de percevoir le revenu fiscal des terres de Lavra) – Actes de Xenophon (εκδ. D. Papachrysanthou) [Archives de l'Athos XV] Παρίσι 1986, No 2 (χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' του Σεπτεμβρίου του 1089) l.3-7: ἀντὶ τοῦ ἀραιρεθέντος (απὸ τη μὲν Ξενοφώντος) προαστείου τῶν Κεκαμμένων καὶ παραδοθέντος τῆ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορι καὶ περιποθῆτῳ ἀυτάδελφῳ. Η Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη (Ο βυζαντινός θεμός της Πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του (αδμοσίτευη διδακτορική διατριβή) Θεσσαλονίκη 1990, σ. 303, 374), κάνει λόγο για προνοιακή παραχώρηση του Αλεξίου Α' προς τον σεβαστοκράτορα – Actes d'Espigmenou (εκδ. J. Lefort) [Archives de l'Athos VI], Παρίσι 1973, No 5 (χρυσόβουλλο Αλεξίου Α' του 1095) l. 11-13: διὰ τὸ προαφορισθῆναι τὸ δηλωθὲν τῆς αὐτῆς μονῆς προάστειον τὴν Πορταρέαν τῶ μέρει τοῦ ἁγίου ἡμῶν δεσπότη τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος (On sait que l'empereur céda à ses frères le revenus fiscaux de régions entière, et aussi, au prix de véritables expropriations, de domaines (κτήσεις) : le proasteion de Portaréa fut l'un d'eun). Ο εκδότης αναφέρει επίσης στην εισαγωγή των Actes d'Espigmenou,

σ. 19 ότι ο Αλέξιος Α' παραχώρησε στον Ισαάκιο «de revenus et de biens à Kalamaria» – Actes de Lavra I, Appendice II, l.38-40: σὺν αὐτῶ δὲ καὶ ὁ σεβαστοκράτωρ κῆρ Ἰσαάκιος τὰ τε ἐν Κασσανδρείᾳ καὶ τὰ ἐκτός. οὐ ταῖς θεσπίσμασιν ἤξαντές τινες τῶν ἀναγραφῶν οὐδ' ἀναγράψαι ἐτόλμησαν, εἰ μὴ μόνον τι πρακτικὸν ἐπεκύρωσε καὶ ἐβεβαίωσε – Για το Νικηφόρο Μελισσηνό βλ. Άννα Κομνηνή I 89, σ. 6-38: τὰ δὲ ἦν τιμηθῆναι τὸν Μελισσηνό τῶ τοῦ καίσαρος ἀξιώματι καὶ ταινίας ἀξιωθῆναι καὶ εὐφροσύνης καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα τῶ τοιοῦτῳ προσήκει ἀξιώματι, δοθῆναι δὲ οἱ καὶ τὴν Θετταλοῦ μέγιστην πόλιν, I 90.1-3, 92.29-3, 93.1-27, 113.12-13 – Ιωάννης Ζωνάρας, Επιτομή Ιστοριῶν (εκδ. L. Dindorf) 732.9-15: τὸν δὲ γε Μελισσηνόν, ἐπὶ συμβάσει τετιμῆκασι Καίσαρα καὶ τὴν πόλιν αὐτῶ Θεσσαλονίκην εἰς κατοικίαν ἀπένειμαν, καὶ χορηγίαν χρημάτων.. – Actes de Docheiariou (εκδ.) N. Oikonomides [Archives de l'Athos XIII] Παρίσι 1984, No 4 (α. 1117) l.9-10: ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως δὲ τοῦ Ἰβράτζη τυχάνων, ὅπερ καὶ διὰ δωρεᾶς τοῦ ἀειμνήστου καὶ αὐιδίμου δεσπότη ἡμῶν τοῦ καίσαρος κῆρ Νικηφόρου τοῦ Μελισσηνοῦ. (Κατὰ τον εκδότη ο Νικηφόρος Μελισσηνός έλαβε από τον Αλέξιο Α' : «sinon la ville, le moins des biens ou des droits dans la région de Thessalonique». Το παρόν έγγραφο αποδεικνύει ότι είχε παραχωρηθεί στον καίσαρα μία επίσκεψη που ονομαζόταν τοῦ Ἰβράτζη πιθανόν με τα υπόλοιπα φορολογικά έσοδα της περιοχής) – Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204 (εκδ. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachrysanthou, V. Kravari, H. Métrénéli) Παρίσι 1990, No 43 (α. 1085) l.6-7: εἰς τὸν ἅγιον ἡμῶν δεσπότην τὸν εὐτυχεστάτον καίσαρα κῆρ Νικηφόρον τὸν Μελησσηνόν περὶ δεσποτίας τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Σπηλαίου καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀμπελῶνος (On savait,... par l'acte Docheiariou No 4 qu'il disposait de biens impériaux en Chalcidique. Le présent document nous apprend que les droits de Mélissénos s'étendaient à la vallée du Strymon). [Για τον Νικηφόρο Μελισσηνό βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, αναφορεσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, εν Αθήναις 1956, 156 – Κ. Μπουρδάρα, Καθολίσσις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056-1081, Αθήνα 1984, σ. 69-74 – Β. Skoulatos, Personnages, σ. 240-245 – Κ. Βαζζός, Γενεαλογία, τ. Α', σ. 80-84 – G. Zacos – A. Vegler, Byzantine Lead Seals, τ. III, Bale 1972, Nos 2697-2699 – M. Mullet, Thophylact, No 44 (σ. 362-363) – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Το αξίωμα του «δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου (υπό εκτύπωση) – Για «τὴν Θετταλοῦ μέγιστην πόλιν» βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θεσσαλονίκη, Πρώτη πόλις Θεττάλιας», ΚΔ' Δημήτρια. Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο. Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Από της Ιουστινιανείου εποχής έως και της Μακεδονικής Δυναστείας. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 65-77, κυρίως 72-73] – Ο M. F. Hendy (Studies, σ. 85-90) παραθέτει κατάλογο των προσώπων που έλαβαν παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων από τον Αλέξιο Κομνηνό. Τις παραχωρήσεις αυτές ο M. F. Hendy ονομάζει «apanages» (κτήσεις) – Βλ. επίσης H. Ahrweiler, Mer, σ. 213-214 – J. Lefort, Une grande fortune foncière aux X-XIIIe siècles: le biens du monastère d'Iviron en Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X-XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches (Collection de l'Ecole Française de Rome 44), Ρώμη 1980, σ. 727-742 κυρίως σ. 737-739: «La création de ce qu'on a appelé des «apanages» en Macédoine sous Alexis Ier, création qui avait été la cause véritable des confiscations... On sait qu'Alexis Ier affecta à certains proches parents, des le debut de son règne, le revenu de l'impôt et celui de biens du fisc dans de vastes territoires... Ces apanagés, que l'on considère comme associés au pouvoir impérial, exercent à ce titre la justice et dirigent l'administration provinciale qui est passé à leur service... Pourtant l'Etat n'abandonne pas ces droits dans la région... ces apanages forment des enchevêtrements de droits fiscaux, de domaines et de pouvoirs d'Etat, au bénéfice de certains membres d'une famille, celle des Comméne; qui, comme l'écrit en substance Zonaras, considéra l'Etat comme un bien familial... le moyen pour Alexis Ier, dans une situation militaire et financière difficile, de s'assurer ou de récompenser des fidélités» – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 238, 365-6, 371. Θεωρεί ότι οι παραχωρήσεις αυτές σχετίζονται με το καθεστώς της πρόνοιας ή των «apanages» – του ίδιου, «Fortune et Puissance de l'Aristocratie (Xe-XIIIe siècle)», εν Hommes et richesses dans l'Empire Byzantin, τ. II VIIIe-XVe siècle, Παρίσι 1991 (στο εξής: Fortune), σ. 199-213 – P. Magdalino, The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180, Cambridge 1993 (στο εξής: Manuel I), σ. 164-165, 180-202. Για

Διογένης υπήρξε δούκας της Κρήτης. Μπορεί ο Αλέξιος να τον τίμησε με έναν τίτλο, όχι όμως και με κάποιο αξίωμα⁵³.

Η Έρα Βρανούση στην έκδοση των αυτοκρατορικών εγγράφων της Πάτμου και σε άλλες μελέτες της αναφέρει με βάση τα έγγραφα Νο 8 (χρυσόβουλλο σιγίλλιο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, Ιούλιος του 1119), τη διαθήκη του

τις παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων του Αλεξίου Κομνηνού σε συγγενείς του βλ. επίσης Α. Holweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Öströmischen Reiches unter den Komnenen* (Miscellanea Byzantina Monacensia 1) Μόναχο 1965, κυρίως σ. 615-634 – Β. Ferjancić, «Les Sebastokratores à Byzance», *ZRV* 11 (1968) 141-192 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) κυρίως σ. 142, 148-152 – G. Ostrogorsky, «Observations on the Aristocracy in Byzantium», *DOP* 25 (1971) 2-32, κυρίως σ. 10 και σημ. 30 – L. Maksimović, «Genèse et caractère des Apanages dans l'Empire Byzantin», *ZRV* 14/15 (1973) 103-154 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) κυρίως σ. 110-115 – M. J. Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, Αθήνα 1997, σ. 244: ονομάζει τις παραχωρήσεις αυτές, που ήταν προσωρινές, πρόνοιες και τις συνδέει με τις στρατιωτικές πρόνοιες του 12ου αιώνα. Αναφέρει μάλιστα ότι οι συγγενείς του Αλεξίου Α΄ ανέλαβαν τη διοίκηση των διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας και εισέπραταν τα έσοδα που θα πήγαιναν υπό κανονικές συνθήκες στο κράτος – Α. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, Cambridge 1989 (μετάφραση στα ελληνικά από την Ελένη Σταμπόλη, Αθήνα 1997), σ. 70-136, 459-481, κυρίως 122-125, 476-479, διαφωνεί με την άποψη του M. Angold και θεωρεί ότι η «στρατιωτική πρόνοια» και οι παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων από τον Αλέξιο Α΄ είναι δύο ξεχωριστά φαινόμενα. Επίσης θεωρεί τις παραχωρήσεις αυτές την πιο ακραία περίπτωση λογισμίου (= παραχώρηση φορολογικών εσόδων από το κράτος σε ιδιώτη γαιοκτήμονα). Τα προνόμια αυτά αποτελούσαν μέρος της πολιτικής που αποσκοπούσε στο να συγκεντρώσει την εξουσία στα χέρια των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και μερικών άλλων συγγενών οικογενειών. (βλ. επίσης και τις βιβλιοκρισίες στο βιβλίο του Α. Harvey: P. Magdalino, *History* 76 (1991) 484-485 – J. Nesbitt, *Speculum* 68.2 (1992) 515-516 – M. Arbagi, *The Historian* 54 (1991) 336-337 – W. Treadgold, *American Historical Review* 96 (1991) 859 – F. E. Shlosser, *Canadian Journal of History* 26 (1991) 489-492 – J. Koder, *JÖB* 42 (1992) 369-371 – C. Morrisson, *Revue Historique* 581 (1992) 158-161 – M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 45-47) – M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Παρίσι 1992, σ. 557-558, αναφέρει ότι οι παραχωρήσεις του Αλεξίου Α΄ αποτελούν γενίκευση του λογισμίου: «Ceci s'opère par la généralisation du logisimon, concession de revenu Fiscaux à percevoir par l'intéressé ... l'Etat abandonne une part essentielle de sa souveraineté, la perception de l'impôt» – Πρβ. Ν. Οικονομίδης, *Αθήναι*, 308-317: κάνει λόγο για μία πυραμιδοειδή δομή στη διοίκηση που συμπίπτει με πυραμιδοειδή δομή στις προσωπικές σχέσεις εξάρτησης – Του ίδιου, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, σ. 221-222, 242-243, 248-249: κάνει λόγο για «apanages» και αναφέρει: «On a l'impression que la clause pénale (Lavra No 51 (a 1092)) est introduire au cas où les droits de Fisc sont gerés par les hommes d'un magnat, et non par les agents de l'Etat. Cela signifierait donc que l'empereur avait cédé au magnat en question tout pouvoir administratif et, par conséquent, la menace de sa colère n'était peut-être pas suffisante pour discipliner les agents du bénéficiaire; mais il gardait, comme il est normal, tout pouvoir legal sur cette region, comme sur tout l'empire, et pouvait imposer les punitions prévues par la loi, comme les amendes énoncées dans une clause pénale» – Πρβ. J. Lefort, *Histoire* 28: «Il semble que l'empereur ait seulement fait don à ses parents des biens qui appartenaient au Fisc».

53. Για παράδειγμα στο σημείωμα της Συνόδου των Βλαχέρων στην τέταρτη θέση υπογράφει ο Γεώργιος Παλαιολόγος, σύγγαμπος του αυτοκράτορα (σύζυγος της Άννας Δούκαινας, αδελφής της αυτοκράτειρας Ειρήνης) μόνο με τον τίτλο του σεβαστού (P. Gautier, *Synode*, σ. 217: *τοῦ σεβαστοῦ κῦρ Γεωργίου τοῦ Παλαιολόγου*).

Θεόκτιστου (MM VI 107) του έτους 1157, Νο 22 (πρόσταξη του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, Απρίλιος του 1176) και Νο 21 (Λύση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου, λίγο πριν τον Νοέμβριο του 1196), ότι ο Αλέξιος Κομνηνός παραχώρησε στη Μονή της Πάτμου μετά το θάνατο του Χριστοδούλου (16 Μαρτίου 1093) και πολύ πριν το 1118 300 μοδίους σίτου ετησίως, ενώ μετά το θάνατο του Ιωσήφ Ιασίτου ο ίδιος ο αυτοκράτορας πλην των 300 μοδίων παραχώρησε στη μονή και 24 χρυσά νομίσματα κατ' έτος. Η Έρα Βρανούση αναφέρει ότι η μονή λάμβανε τη χορηγία του σίτου και τα νομίσματα από το ακρόστιχον της Κρήτης ή *ἐκ τῶν βασιλικῶν ἐπισκέψεων* (αυτοκρατορικά κτήματα) ή *ἐκ τοῦ ἀκροστίχου τῆς Κρήτης*⁵⁴. Η λύση του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου του 1196 αναφέρει ρητά ότι οι 700 μόδιοι (οι 300 μόδιοι καθώς και τα νομίσματα είχαν αυξηθεί από νέες παραχωρήσεις των διαδόχων του Αλεξίου προς τη μονή) προέρχονταν *ἐκ τῶν κατὰ τὴν Κρήτη βασιλικῶν ἐπισκέψεων*.

Η Άννα Κομνηνή, όπως προείπαμε, αναφέρει ότι ο Αλέξιος παραχώρησε την *ἀρχὴ τῆς νήσου Κρήτης εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον* στον Νικηφόρο Διογένη (II 173. 20-21), ενώ μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας του η περιουσία του δημεύθηκε (Φεβρουάριος του 1094)⁵⁵. Θα μπορούσαμε επομένως να αναρωτηθούμε αν η παραχώρηση των 300 μοδίων στη μονή της Πάτμου συνδέεται με τη δήμευση της περιουσίας του Διογένη. Αν υπάρχει κάποια σχέση στα δύο αυτά μέτρα που έλαβε ο Αλέξιος Α΄, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Άννα Κομνηνή με τη φράση *εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον* υπαινίσσεται την παραχώρηση από μέρους του αυτοκράτορα των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης στον Νικηφόρο Διογένη. Θεωρούμε υπερβολικό να υποθέσουμε ότι στον Νικηφόρο Διογένη παραχωρήθηκαν τα φορολογικά έσοδα όλης της Κρήτης, όταν συγγενείς του αυτοκράτορα, όπως ο αδελφός του Αδριανός Κομνηνός, νέμονταν τα φορολογικά έσοδα πολύ μικρότερων και φτωχότερων περιοχών όπως η Κασσάνδρα⁵⁶. Άλλωστε παραχώρηση επίσκεψης αναφέρεται σε έγγραφο της μονής Δοχειαρίου (No 4, I. 9-10 a.1117) προς τον καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ζωναρά (III 732.11-13) ο Νικηφόρος Μελισσηνός έλαβε την πόλη της Θεσσαλονίκης *εἰς κατοικίαν* καθώς και *χορηγίαν χρημάτων*. Πιο πιθανό θεωρούμε ότι ο Νικηφόρος Διογένης αντικατέστησε το δημόσιο στην εκμετάλλευση των βασιλικών επισκέψεων της Κρήτης και εισέπρατε τα εισοδήματά τους (συμπληρωματικά ίσως λάμβανε και αυτός *χορηγίαν χρημάτων* από το ακρόστιχο της Κρήτης), ενώ μετά τη δήμευση της

54. E. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή*, σ. 61-63, Νο 21 και σημ. σ. 212.

55. Για τη δήμευση βλ. ενδεικτικά Κ. Μπουράρα, *Καθοσέωσις I*, σ. 162-164 – J.-C. Cheynet, *Fortune, et puissance l'aristocratie (Xe-XIe siècle)* στο *Homme et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. II (εκδ. V. Kravari - J. Lefort - C. Morrisson) Paris 1991, σ. 199-213.

56. Actes de Lavra I No 46, I. 10-17.

περιουσίας του η εκμετάλλευση των βασιλικών επισκέψεων περιήλθε και πάλι στο δημόσιο την άνοιξη του 1094. Ίσως μετά τη ρύθμιση αυτή ο αυτοκράτορας επέτρεψε την εις είδος παραχώρηση σίτου 300 μοδίων στη μονή της Πάτμου από τις βασιλικές επισκέψεις που εκμεταλλευόταν πλέον άμεσα το δημόσιο, πράγμα που δεν μπορούσε να γίνει το 1088 κατά την ίδρυση της μονής, επειδή οι επισκέψεις τότε ανήκαν στον Νικηφόρο Διογένη⁵⁷.

Επιπλέον η Άννα Κομνηνή στην περιγραφή της ανταρσίας του Νικηφόρου Διογένη αναφέρει ότι, πριν από την αποκάλυψη της επιβουλής του, είχε σχεδιασθεί μια απόπειρα δολοφονίας του αυτοκράτορα από κάποιον στρατιώτη τουρκοαρμενικής καταγωγής ύστερα από παρακίνηση του Διογένη. Ο Αλέ-

57. Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά Νο 6 (Απρίλιος του 1088), Νο 7 (Απρίλιος του 1088) όπου δεν αναφέρεται η παραχώρηση 300 μοδίων – Η παραχώρηση μοδίων από τις επισκέψεις της Κρήτης στη μονή της Πάτμου σταμάτησε το 1171 (Ε. Βρανούση, Αυτοκρατορικά Νο 22, Νο 21) όταν οι βασιλικές επισκέψεις της Κρήτης δόθηκαν από τον Μανουήλ Α΄ στους «εντοπίους» και από τότε το κράτος εισέπραττε νομίματα, ενώ η μονή της Πάτμου λάμβανε (από το 1176) αντί σίτου από το ακρόστιχον της Κρήτης: *νομίσματα τρικέφαλα, τὰ κατὰ τὴν ἡμέραν προτιμώμενα, λίτραι δύο*. (Βλ. Ν. Οικονομίδη, Η διανομή των βασιλικών «επισκέψεων» της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού εν Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ΄, Αθήνα 1968 σ. 194-201 (στο εξής: Διανομή) – Βλ. επίσης Ε. Βρανούση, «Πατμιακά. Πρόσταξις του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού υπέρ της εν Πάτμω μονής Ιωάννου του Θεολόγου. Χρονολογικά και προσωπογραφικά ζητήματα», εν *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. Β΄, Αθήνα 1966, σ. 78-97, κυρίως σ. 80-84 – της ίδιας, «Πατμιακά Ζ΄. Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη του ΙΒ΄ αιώνα από πατμιακές πηγές», εν *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄, Αθήνα 1968, σ. 5-15 (στο εξής: Κρήτη) – της ίδιας «Πατμιακά Γ΄. Ο καθηγούμενος της μονής Πάτμου, Ιωσήφ Ιασίτης και η αρχαιότερη αναγραφή χειρογράφων της μονής», *Δ.Χ.Α.Ε.* 4 (1964) 345-352 – της ίδιας, «Πατμιακά Δ΄. Σάββας, καθηγούμενος της μονής Πάτμου», *Ελληνικά* 19 (1966) 216-225 – Για τις επισκέψεις: κτήματα που ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια και αποτελούσαν μία ιδιαίτερη φορολογική ενότητα βλ. F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig - Berlin 1927, ανατ. Hildesheim 1960, σ. 151-152 – Δ. Ζακυνθινός, Μελέται *ΕΕΒΣ* 17 (1942) 241-243, 22 (1952) 161 – Μ. Dendias, «Συμβολή εις τα της οργάνωσης και λειτουργίας και διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει περί την εποχὴν της ὑπὸ των Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ», εν *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini* (Παλέρμο 1951) Ρώμη 1953, Nedeln 1978, σ. 315-316, 318-319 – Α. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniaae», *Studi Veneziani* 8 (1965) 228 – Α. Harvey, Ανάπτυξη σ. 121-122, 127 – Πρωβ. Ν. Οικονομίδης, Διανομή 196: ο όρος «επίσκεψις» χαρακτηρίζει τα κτήματα του στέμματος και του δημοσίου. Ήταν κτήματα από τα καλύτερα σε ποιότητα, τα οποία το δημόσιο εκμεταλλευόταν άμεσα: τα εισοδήματα από τις επισκέψεις ήταν σημαντικά για το κράτος, γιατί είχε τα κέρδη του άμεσα καλλιεργητή – Του ίδιου, L'evolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle, *TM* 6 (1976) 136 σημ. 66: υπάρχει μία βασική διάκριση μεταξύ αυτοκρατορικών κτημάτων ή κτημάτων του δημοσίου, κτήματα του στέμματος είναι όσα ανήκουν σε βασιλικές επισκέψεις και κουρατωρείες, ενώ του δημοσίου όσα ανήκαν ανέκαθεν στο δημόσιο ή όσα απέκτησε το δημόσιο με το σύστημα του κλάσματος ή της αδιωρίας – Ε. Βρανούση, Κρήτη, σ. 11 – της ίδιας, Αυτοκρατορικά, σ. 212 – P. Magdalino, Manuel I, σ. 164-168, 171, 234-235: «Episkopseis were in origin imperial or fiscal domains which the emperor did not need to grant out, or could grant on his own conditions».

ξιος δεν τιμώρησε τον στρατιώτη, αντίθετα τόν άφησε ελεύθερο δίδοντάς του δώρα. Από την άλλη δεν έδωσε σημασία στους υπαινιγμούς για ενοχή του Νικηφόρου Διογένη⁵⁸. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για την ακριβή χρονολόγηση του περιστατικού που έλαβε χώρα πριν από το 1094, ίσως το 1091⁵⁹. Εντούτοις μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το γεγονός αυτό αποτέλεσε

58. Άννα Κομνηνή II. 176-178: *Σφαιρίζοντι γάρ ποτε τῷ αυτοκράτορι κατὰ τὸ ἐν τῷ μεγάλῳ παλάτῳ ἱππῆλασιον ἀνὴρ τις βάρβαρος ἐξ Ἀρμενίων καὶ Τούρκων φῦς ξίφος ἔσσωθεν τὸν ἀμφίων φέρων, ἐπὴν τὸν αυτοκράτορα τῶν σφαιριζόντων ἀνασειράσαντα τὸν χαλινὸν ἀπολειφθέντα ἐθεάσατο... Ὑπεπιθύρζον οὖν τινες μετὰ τῆς τοῦ Διογένους γνώμης τῷ τοῦ αυτοκράτορος φόνῳ ἐπιχειρηθέναι τὸν ἄνδρα ἐκείνον, κἂν ὁ βασιλεὺς οὐδ' ὄλωσ ὑπέιχε τούτοις τοῖς λόγοις τὰ ὅτα, ἀλλὰ μᾶλλον ἐβαρμηνία κατ' αὐτῶν* – βλ. Κ. Μπουρδάρα, Ἐγκλημα, σ. 214 – Για το ιερό παλάτιον και το Τζυκανιστήριον βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Παρίσι 1964, σ. 106-122 – P. Magdalino, «Manuel Komnenos and the Great Palace», *BMGS* 4 (1978) 104-114, κυρίως σ. 109-113 (= Tradition and Transformation in Medieval Byzantium, Variorum 1991, V) – του ίδιου, Constantinople médiéval. Etudes sur l'organisation des structures urbaines [Travaux et Memoires. Monographies 9], Παρίσι 1996, σ. 71: «à travers son oeuvre (της Άννας Κομνηνής) elle emploie les mots βασιλεία et ανάκτορα, le plus souvent sans qualificatif, tantôt pour le Grand Palais, tantôt pour les Palais des Blachernes (par exemple II, σ. 90 (Grand Palais), II σ. 22 (Blachernes))» – Σ. Γ. Γιάτσης, «Τζυκανίο, το παιχνίδι των βυζαντινών αυτοκρατόρων», εν *Η΄ Παανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1987)* [Ελληνική Ιστορική Εταιρεία], Θεσσαλονίκη 1987, σ. 9-16 – του ίδιου, *Ιστορία της Άθλησης και των αγώνων στον Ελληνικό κόσμο κατά τους Ελληνορωμαϊκούς, τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 161-163, 176-177.

59. Η καταγωγή (Τουρκοαρμενίος) του στρατιώτη καθώς και ο τόπος (*ἱππῆλασιον ἐν τῷ μεγάλῳ παλάτῳ*) όπου συντελεῖται η απόπειρα μας οδηγεί στην υπόθεση συσχετισμού με την επιβουλή του Αρμενίου Αριέβη και του Νορμανδού Κωνσταντίνου Ουμπρετόπουλου, αρχές καλοκαιριού του 1091 (Άννα Κομνηνή II. 146. 28-32, 147. 1-6: *Οὐ πολλὰι διήλθον ἡμέραι τῆς τοῦ βασιλέως εἰς τὰ ἀνάκτορα εἰσελεύσεως, καὶ ὁ Ἀριέβης Ἀρμένιος καὶ ὁ Κελτὸς Οὐμπρετόπουλος .. κοντὰ τοῦ αυτοκράτορος μελετήσαντες ἐφωρόθησαν πλῆθος οὐκ ἀγενὲς πρὸς ταυτηνὴν τὴν βουλὴν ἐπισυρόμενοι. Καὶ οἱ ἔλεγχοι παρήσαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐπαρρησιάζετο*). Και στις δύο περιπτώσεις ο αυτοκράτορας βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη. Στην περίπτωση του Αριέβη – Ουμπρετόπουλου η Άννα Κομνηνή πιστεύουμε ότι υπαινίσσεται πως ο αυτοκράτορας βρισκόταν στο παλάτι, όταν πληροφορήθηκε την επιβουλή, ενώ η απόπειρα του στρατιώτη κατά του Αλεξίου συντελέστηκε επίσης στα ανάκτορα. Επιπλέον η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι στην επιβουλή του Αριέβη – Ουμπρετόπουλου εμπλέκονταν υψηλά ιστάμενα πρόσωπα χωρίς να τα κατονομάζει, ίσως μεταξύ αυτών να ακουγόταν και το όνομα του Νικηφόρου Διογένη. Ο J. Shepard (Father, σ. 116-117) υποθέτει ότι η αδυναμία της Άννας Κομνηνής να κατονομάσει τους συνεργούς των Αριέβη – Ουμπρετόπουλου υποδηλώνει ότι οι συμμετέχοντες δεν ήταν υψηλά ιστάμενα πρόσωπα ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Κατά την άποψή μας η Άννα δεν τους κατονομάζει διότι ίσως δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία για την ενοχή τους, πράγμα που σημαίνει ότι οι κατηγορίες παρέμειναν αναπόδεικτες υποθέσεις. Αυτό συμφωνεί με το ρήμα «υπεπιθύρζον» που χρησιμοποιεί (βλ. σημ. 58) στην περιγραφή της απόπειρας του στρατιώτη – Βλ. Ιωάννης Λωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, σ. 741. 6-13 – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 29, 69-70 – Κ. Μπουρδάρα, Ἐγκλημα, σ. 213 – Βλ. επίσης σημ. 26 – Για τους Αρμένιους την εποχή του Αλεξίου Κομνηνού βλ. A. Sharf, *Armenians and Byzantines in the time of Alexius I Komnenos. Confrontation and coexistence* [Bar – Ihan Studies in History 2] (Ramat – Gan, Bar – Ihan Univ. pr. 1984) σ. 101-122 – Για τους Νορμανδούς βλ. W. B. MacQueen, «Relations between the Normans and Byzantium 1071-1112», *Byzantion* 56 (1986) 427-477.

ένδειξη για τις προθέσεις του Νικηφόρου Διογένη και ενίσχυσε τους φόβους του αυτοκράτορα για μία οργανωμένη συνωμοσία.

Ας επανέλθουμε όμως στα κινήματα του Ραφομάτη και Καρύκη για να αναφερθούμε στην ανάμειξη του τάγματος των Αθανάτων στη στάση του πρώτου. Σχετικά με το τάγμα των Αθανάτων που υπερασπιζόταν την Κύπρο, το οποίο είχε δημιουργηθεί την εποχή του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071) και αποτελούνταν από Μικρασιάτες πρόσφυγες, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ρητά ότι: *τοῦ μὲν οὖν κοινοῦ τοῦ στρατοῦ οὗ τοσοῦτον ἔμελλε τῷ Νικηφόρῳ (Διογένη) ἤδη γὰρ ἅπαντες πρὸς αὐτὸν ἀπονευκάσιν*⁶⁰. Ο Στ. Κυριακίδης παρατηρεί ότι: «είναι αξιοσημείωτον ὅτι ἡ Άννα εκφράζεται μετὰ τινος καταφρονήσεως περὶ των αθανάτων, ὡς απειροπολέμων. Τοῦτο πιθανῶς οφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι οὔτοι ἦσαν πιστοὶ εἰς τὸν (Νικηφόρο) Βοτανειάτη, ὡς ἡ ἰδία λέγει»⁶¹. Η απομάκρυνση των αθανάτων από την Κωνσταντινούπολη, που δεν γνωρίζουμε πότε έγινε, οφείλεται στην αμφίβολη πίστη τους πρὸς τὸν αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄, γεγονός που αποδεικνύει και η συνακόλουθη ανάμειξή τους στο κίνημα του Ραφομάτη. Ο J.-C. Cheynet θεωρεῖ ὅτι ἡ ανταρσία του Νικηφόρου Διογένη μπορεί να ερμηνευθεῖ ὡς μὴ εχθρική εκδήλωση στις στρατηγικές επιλογές του Αλεξίου που αποσκοπούσαν στην υπεράσπιση της Δύσης εἰς βάρος της Ανατολῆς. Οἱ μεγάλες στρατιωτικές οικογένειες της Ανατολῆς ἀλλὰ καὶ τὰ τάγματα, ὅπως αὐτὸ των Αθανάτων, στρατολογήμενα ἀπὸ πρόσφυγες τῆς Μ. Ἀσίας, ἐβλεπαν τὴν Ἀνατολή νὰ περνᾶ στα χέρια των Τούρκων καὶ ἀντέδρασαν στὴν πολιτική αὐτή⁶².

Προτὺ προχωρήσουμε στὴ διερεύνηση τῆς σύνδεσης των στάσεων Καρύκη καὶ Ραφομάτη με τὸν Νικηφόρο Διογένη, πρέπει νὰ δοῦμε κατὰ πόσο συνδέονται μετὰξὺ τους οἱ ανταρσίες στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο.

60. Άννα Κομνηνή II 174.9-10, 179.5-9, 180.4-5.

61. Άννα Κομνηνή II 18.20-21 *Ἀθάνατοί τε γὰρ τινες αὐτῆ κατελείφθησαν χθῆς καὶ πρῶην ξίφους ἡμίμενοι καὶ δόρατος, I. 92.2-12: τοὺς ἀθανάτους λεγομένους ἐμάνθανε, στρατεύματα δὲ τοῦτο τῆς Ρωμαϊκῆς δυνάμεως ἰδιαίτατον ... οἱ (ἀθάνατοι) μὲν γὰρ αὐτόχθονες ὄντες τῷ βασιλεὶ (Νικηφόρῳ Βοτανειάτῃ) πολλὴν τὴν εἰς αὐτὸν ἐξ ἀνάγκης ἔχοντες εὐνοίαν θάπτων ἂν τὰς ψυχὰς προδοίην ἢν πονηρὸν τι κατ' αὐτοῦ μελετήσαι πεισθήσονται* – Στ. Κυριακίδης, Βιβλιοκρισία στο ἔργο του F. Dölger, («Aus den Schatzkammern des heiligen Berges», Μόναχο 1948) ἐν *Μακεδονικά* 2 (1941-52) 718-736, κυρίως σ. 722-724 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 97: ἀναφέρει ὅτι τὸν Ραφομάτη υποστήριξε ἓνα μέρος ἢ ὅλο τὸ τάγμα των Αθανάτων – Για τὸ τάγμα των Αθανάτων βλ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios...*, σ. 265. 14-276. 11, 271. 14-26, 275. 28 – Μιχαήλ Ἀτταλειάτης [ἐκδ. J. Bekker, *Michaelis Attaliatae, Historia* (C.S.H.B.)], Βόννη 1853, σ. 211.6-9, 243.11-13 – H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 27-28 – N. Oikonomides, *Organisation*, σ. 144-145 – H. J. Kühn, *Die byzantinische Armee in 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Βιέννη 1991, σ. 39-40, 243-246 (στο ἐξῆς: *Armee*) – I. Καραγιαννῶπουλος, *Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος, Θεσσαλονίκη* 1996, σ. 355.

62. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 366-367.

Διάφορες ερμηνείες δόθηκαν ἀπὸ τους νεότερους ιστορικούς για τὸ εἶδος τῆς ανταρσίας των Καρύκη καὶ Ραφομάτη. Οἱ Κ. Σάθας, G. Hill, D. Alastos, C. P. Kyrris θεωροῦν ὅτι ὁ Ραφομάτης στασίασε μετὰ ἀπὸ συνεννόηση με τὸν Καρύκη στὴν Κρήτη καὶ τὸν Τζαχά, εμίση τῆς Σμύρνης, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὰ νησιά Λέσβο καὶ Χίο⁶³. Ἀντίθετα οἱ Δ. Τσουγκαράκης καὶ Θ. Δετοράκης θεωροῦν ὅτι οἱ δύο ἐξεγέρσεις στὴν Κύπρο καὶ τὴν Κρήτη συνέπεσαν, χωρὶς ὅμως νὰ αποτελοῦν μέρος ευρύτερης συνωμοτικῆς κίνησης⁶⁴. Ο Α. Σαββίδης πιστεύει ὅτι ὁ Ραφομάτης δρούσε σε συνεννόηση με τὸν Καρύκη, ἀν καὶ αὐτὸ δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ ὀριστικά· ἀντίθετα δὲν θεωρεῖ ὅτι οἱ δύο στασιαστές ἤρθαν σε συνεννόηση με τὸν Τζαχά⁶⁵. Η Η. Ahrweiler ὀνομάζει τὶς δύο ανταρσίες ἀποσχιστικά κινήματα (*mouvements séparatistes*)⁶⁶, ἐνῶ ἡ E. Malamut κάνει λόγο για τοπικὲς ἐπαναστάσεις που σκοπὸ εἶχαν τὴν ἀπόσχιση των δύο νησιῶν ἀπὸ τὴν αυτοκρατορία. Οἱ Καρύκης καὶ Ραφομάτης ἐκμεταλλεύτηκαν τὴ διοικητική θέση που κατείχαν για νὰ στασιάσουν. Οἱ ἐξεγέρσεις αὐτὲς κατὰ τὴν E. Malamut αποτελοῦν τὸ προοίμιο των μεγάλων ἀποσχιστικῶν κινήματων τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα⁶⁷. Ἀντιθέτως οἱ P. Gautier

63. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* II, ξδ' – G. Hill, *Cyprus*, σ. 297 – D. Alastos, *Cyprus*, σ. 138 – C. P. Kyrris, *Cyprus*, σ. 209.

64. Δ. Τσουγκαράκης, *Byzantine Crete*, Ἀθήνα 1988, σ. 80 καὶ σημ. 231 – τοῦ ἰδίου, *Κρήτη*, σ. 46 – Θ. Δετοράκης, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, σ. 155-156.

65. Α. Savvides, *Μελέτες*, σ. 30 – τοῦ ἰδίου, Βιβλιοκρισία στο ἔργο του C. P. Kyrris, *History of Cyprus*, Λευκωσία 1985, *Παρθενός* 29 (1987) 379-384, σ. 383 (= *Μελέτηματα*, σ. 477-482, σ. 481) – τοῦ ἰδίου, *Consolidation*, σ. 3 – τοῦ ἰδίου, *Action*, σ. 133.

66. Η. Ahrweiler, *Mer*, σ. 185-186 – Α. Παπαγεωργίου, *Κύπρος*, σ. 54 – Δ. Τσουγκαράκης, *Κρήτη*, σ. 47-48 – C. P. Kyrris, *Cyprus*, σ. 209 – M. Angold, *Ἡ Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία ἀπὸ τὸ 1025 ἕως τὸ 1204*, Ἀθήνα 1997, σ. 289: κάνει λόγο για κυπριακὴ παράδοση ἀυτονομιστικῶν κινήματων.

67. E. Malamut, *Hes*, σ. 92-95 – Για τὰ ἀποσχιστικά κινήματα στα τέλη του 12ου αἰ. βλ. J. Hoffmann, *Rudimente von territorial Staaten in byzantinischen Reich (1071-1210)* [*Miscellanea Byzantina Monacensia* 17], Munich 1974 – R. Radić, *Local Rulers in Byzantium at the End of Twelfth Century and the First Decades of the Thirteenth*, *ZRVI* 24/25 (1986) 151-189 (στα σερβικά με ἀγγλικὴ περίληψη) – Α. Σαββίδης, *Στασιαστικά κινήματα* – τοῦ ἰδίου, *Internal Strife and Unrest in Later Byzantium, XI-XIII Centuries (A. D. 1025-1261). The Case of Urban and Provincial Insurrections (Causes and Effects)* *Σύμμεικτα* 7 (1987) 237-273 – τοῦ ἰδίου, *Some Crucial Issues Concerning XI-XIII Century Byz. Internal History from Basil II's Death to the Recapture of Constantinople (A. D. 1205-1261)* *Βυζ. Δόμος* 5-6 (1992) 103-122 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 1 κ. ε. (καθὼς καὶ τὶς βιβλιοκρισίες των J. Richard, *Ac. Inscr. et Belles Lettres* 2 (1991) 295-296 – A. Failler, *REB* 49 (1991) 296-298 – M. Kaplan, *Revue historique* 285 (1991) 395-398 – M. Dabrowska, *Kwartalnik Historyczny* 99 (1992) 132-133 – W. E. Kaegi, *Speculum* 67 (1992) 648-650 – P. Karlin – Hayter, *An. Boll* 110 (1992) 194-197 – F. Tinnfeld D.A. 48 (1992) 310 – Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Βυζαντινά* 19 (1998) 395-397 – καθὼς καὶ τὶς παρατηρήσεις του M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 47-49, 285-287 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β΄ 2* (867-1081), *Θεσσαλονίκη* 1997, σ. 235-260, 497 – C. Pitsakis, «La révolution dans le droit de l'Eglise d'Orient. Doctrine et pratique canonique de la Nouvelle Rome: une brèche dans le concept de symphonie?»,

και Ι. Καραγιαννόπουλος δεν συμφωνούν με τον όρο «αποσχιστικά» κινήματα: πιστεύουν ότι πρόκειται για ενέργειες φιλόδοξων στρατηγών που εκμεταλλεύθηκαν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο αυτοκράτορας στην Ευρώπη και την Ασία, χωρίς όμως να έχουν λαϊκή υποστήριξη⁶⁸.

Από την πλευρά μας πιστεύουμε ότι τα κινήματα του Καρύκη και Ραφομάτη είχαν κοινή αφετηρία. Επρόκειτο για στρατιωτικά κινήματα που εκμεταλλεύτηκαν τη γενική δυσαρέσκεια του πληθυσμού των δύο νήσων προς τον Αλέξιο Κομνηνό λόγω των φορολογικών βαρών που τους επέβαλε. Η Άννα Κομνηνή όταν αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε τις στάσεις τους στα δύο νησιά υπονοεί ότι ξέσπασαν ταυτόχρονα⁶⁹. Οι «Μούσαι Αλεξιάδες

στο: *La Roma alla terra Roma. Documenti et studi. Antichità e rivoluzioni da Roma a Constantinopoli a Mosca* (εκ. P. Catalano και G. Lohrano), Ρώμη 1993, σ. 237-262 και σημ. 49, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

68. P. Gautier, *Defection*, σ. 225 – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία III*, σ. 62-63 – D. Tsougarakis, *Defection*, σ. 283-87, του ίδιου, *Κρήτη*, σ. 48: αναφέρει ότι δεν υπάρχει καμία ένδειξη πως αυτά τα κινήματα έβρισκαν ανταπόκριση ή υποστήριξη στις λαϊκές μάζες, μια και υπήρχε η δυνατότητα να επιχειρούνται ερήμην του λαού, αφού ο στρατός, που ήταν το όργανο κάθε εξέγερσης, είχε μετατραπεί ολοκληρωτικά σε μισοφορικό. Κατά την άποψή του τα κινήματα της Κρήτης δεν ήταν αποσχιστικά: «In short even if such a revolt had taken place, or even if Karykes rebellion had had a fiscal character (a fact that cannot be deduced from the sources), it would be too fat-fetched to infer from only this event that the population of Crete supported or pursued separatist movements» – Β. Νεράντζη-Βαράζη, *Η Κύπρος βασικός σταθμός επικοινωνίας Βυζαντινών και Φράγκων της Παλαιστήνης τον 12ο αιώνα εν Cyprus and the Crusades* (Λευκωσία 6-9 Σεπτ. 1994), *Λευκωσία* 1995, σ. 19-26, 19: «η απόσταση από το κέντρο της αυτοκρατορίας και η απομόνωση του νησιού διευκόλυνε τις ανταρσίες φιλόδοξων στρατηγών, που ενώ στέλλονταν από την Κωνσταντινούπολη, για να διοικήσουν την περιοχή, κατέληγαν άπληστοι επαναστάτες που φιλοδοξούσαν να αποκόψουν την Κύπρο από το υπόλοιπο Βυζαντινό Κράτος και να διοικήσουν ως ανεξάρτητοι ηγεμόνες» – Katia Galatariotou, *Saint*, σ. 198-199, η οποία θεωρεί τα κινήματα του Θεόφιλου Ερωτικού και του Ραφομάτη αποσχιστικά, εντούτοις αναφέρει ότι αυτά δεν πρέπει να τα βλέπουμε μόνο ως απόπειρες φιλόδοξων κυβερνητών που ήθελαν να ανεξαρτητοποιηθούν από την Κωνσταντινούπολη, αντιθέτως συνδέονται και με την δυσαρέσκεια του πληθυσμού εξαιτίας της επαχθούς φορολογίας. Την άποψή της στηρίζει στις Μούσες του Αλεξίου Κομνηνού (βλ. σημ. 14) όπου αναφέρεται ότι επαναστάτησαν γενικά οι Κύπριοι και οι Κρήτες και όχι ονομαστικά οι Καρύκης και Ραφομάτης (βλ. επίσης και τις βιβλιοκρισίες στο έργο της Katia Galatariotou: A. M. Talbot, *Rel. St. Rev* 19 (1993) 81 – J. Rosser, *Speculum* 68 (1993) 1123-1125 – D. J. Constantelos, *Cherch History* 63 (1994) 440-441 – M. Kaplan *B. St.* 57 (1996) 199-201 – J. Muniniz, *Heythrop. Journal* 34 (1993) 204-212 – Α. Σαββίδης, *Βυζαντιακά* 18 (1998) 357-358 – καθώς και τις παρατηρήσεις του M. Angold, *Αυτοκρατορία* σ. 287-289). Α. Savvides, *Action*, σ. 134: «their secessions —whether in collusion or independently— were most probably of a separatist nature». – Για τον ρόλο του λαού στα κινήματα βλ. Ν. Οικονομίδης, «Ο πολιτικός ρόλος του λαού των επαρχιών στο Βυζάντιο (7ος-11ος αιώνας)», *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου*, Αθήνα 1993, σ. 187-199: στην περίπτωση του Καρύκη κι Ραφομάτη κάνει λόγο για αποσχιστικά κινήματα τοπικών στρατιωτικών αρχηγών εκπροσώπων της επαρχιακής αριστοκρατίας, που αντιτίθενταν στις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες του Βυζαντίου.

69. Άννα Κομνηνή II 162.10-12: *και μεμαθηώς δ' αυτοκράτωρ την τοῦ Καρύκη ἀποστασίαν και ὅτι τὴν Κρήτην κατέσχεν, ἐκείθεν δὲ ὁ Ραφομάτης τὴν Κύπρον.*

Κομνηνιάδες», ποίημα συνταγμένο σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο πιθανότατα από τον Αλέξιο λίγο πριν από το τέλος της βασιλείας, αναφέρουν ότι: *καὶ Κρήτες ἀντάραντες ἐν τυραννίδι, καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἠγεῖσθαι νόμοις*⁷⁰. Ο Μιχαήλ Ψελλός δίδοντας τον ορισμό της τυραννίδος γράφει ότι: *τυραννίς δὲ αὐτοχειροτόνητος βασιλεία καὶ τῶν καθεστηκότων νόμων ὀλιγορῖα*⁷¹. Πιστεύουμε ότι η ομοιότητα μεταξύ των στίχων και του ορισμού είναι εμφανής⁷². Κατά τη γνώμη μας ο αυτοκράτορας διατυπώνει με άλλα λόγια τον ορισμό της τυραννίδος με υποκείμενα τους Κρήτες και τους Κύπριους, οι οποίοι καθοδηγούμενοι από τους Καρύκη και Ραφομάτη *ἐν τυραννίδι* παραβίασαν το θείο νόμο⁷³. Εξετάζοντας τους όρους «τύραννος» και «τυραννίς» διαπιστώνουμε ότι ο όρος «τύραννος», σύμφωνα με την Αικ. Χριστοφιλοπού-

70. P. Maas, *Musen*, σ. 351-52, 356-58 – M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 293 – Katia Galatariotou, *Saint*, σ. 198 και σημ. 69 – P. Magdalino, *Manuel I* σ. 27-30: «The Muses deserve to be taken seriously as an authentic statement of the political perceptions of the man who had pulled the Byzantine empire out of a technical crisis» – M. Mullet, *Alexios Komnenos and Imperial Revival in New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries* (Papers from the Twenty – sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992, εκδ. P. Magdalino) *Variorum Reprints* 1994 σ. 259-267 (στο εξής: *New Constantines*) – J. Shepard, *Father* σ. 70-76.

71. Μιχαήλ Ψελλός, *Scripta Minora I* σ. 286 – P. Gautier, *Discours*, σ. 64, σ. 194-203: No 4 (Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγος εις τὸν πορφυρογέννητον κῆρ Κωνσταντῖνον (Δούκα)* (συνταγμένος γύρω στα 1085/86), σ. 196.15: *καὶ τὴν μὲν βασιλείαν τυραννίς ἐνεδρεῖ* – Κ. Μπουρδάρα, *Καθολικός I*, σ. 137, 140-141 και σημ. 255: «εις τὰς φιλολογικὰς πηγὰς χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως οἱ ὅροι καθολικός, ἐπιβουλή, μελέτη, τυραννίς, (συννομοσία, ἀναρσία, ἀποστασία, μούλτος). Κυρίως, ὅμως, χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος τυραννίς δια περὶ τῶσιν καθαρῶς καθοπιώσεως, ἐνὸς δὲν συμβαίνει το ἀντίθετο» – της ἰδίας, *Καθολικός II*, σ. 75 – Η Άννα Κομνηνή χρησιμοποιεῖ τους ὅρους «ἀποστασία» και «τυραννίς» ἀδιακρίτως, π. χ. τὴν στάση τοῦ Νικηφόρου Διογένη χαρακτηρίζει ἄλλοτε με τὸν ἕναν ὄρο και ἄλλοτε με τὸν ἄλλο (II 178. 30, 185. 25).

72. Η φράση *φεύγοντες ἠγεῖσθαι νόμοις* ἴσως δηλώνει τὸν «ἐμψυχο νόμο» δηλαδὴ τὸν νόμο τοῦ αυτοκράτορα. Για τὸν ἐμψυχο νόμο βλ. Θεμιστοῦς [εκδ. Η. Schenkl] – G. Downey, *Themistii orationes que supersunt I*, *Λειψία* 1965 (λόγοι 1-19)] *Λόγος* 5. 64b (I 93. 19): *νόμον ἐμψυχον εἶναι φησι τὸν βασιλέα.* – βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Θεσσαλονίκη* 1992, σ. 25-35 – βλ. επίσης ενδεικτικά, Κ. Μπουρδάρα, *Καθολικός I*, σ. 131-4 – P. Magdalino, *Aspects of Twelfth – Century Byzantine Kaiserkritik*, *Speculum* 58 (1983) 326-46 – G. Dagron, *Lawful Society and Legitimate Powers: Ἐννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή ἐν Law and Society in Byzantium Ninth-Twelfth Centuries* (εκ. Α. Ε. Laiou – D. Simon), *Washington* 1994, σ. 27-51 – τὸν ἰδίου, *Empereur et Pretre. Etude sur le «Cesaropapisme» byzantin*, *Παρίσι* 1996 – M. Mullett, *Alexios I Komnenos and Imperial renewal in New Constantines*, σ. 259-267 – της ἰδίας, *The Imperial vocabulary of Alexios I Komnenos en Alexios I Komnenos*, σ. 359-397 – R. J. Macrides, *From the Komnenoi to the Paleologoi: Imperial models in decline and exile in New Constantines*, σ. 269-282.

73. D. Tsougarakis, *Defection*, σ. 286: θεωρεῖ ὅτι η λέξη «τυραννίς» περιγράφει μόνον τὸν Καρύκη: «Alexios I himself, in the poem he dedicated to his son and successor John, used the word τυραννίς to describe the Cretan revolt. Since tyrannis means a despotic rule obtained by force or fraud, it is clear that in using this word the emperor had a specific person in mind who "raised hands" against him, despite the fact that for poetic reasons the word "Cretans" was also used».

λου, δηλώνει τον ανταπαιτητή του θρόνου είτε πέτυχε τον σκοπό του είτε όχι⁷⁴. Η Κ. Μπουρδάρα αναφέρει ότι τυραννίδα είναι ο σφετερισμός από κάποιον της ιδιότητας και του αξιώματος του αυτοκράτορα και η περιφρόνηση του νόμιμου αυτοκράτορα και των καθεστηκότων νόμων⁷⁵.

Αν τα κινήματα δεν ήταν αποσχιστικά, πρέπει να εξετάσουμε για ποιο λόγο συμμετείχαν οι Κρήτες και οι Κύπριοι όπως βεβαιώνουν οι «Μούσες»⁷⁶. Οι Καρύκης και Ραφομάτης με την υποστήριξη των φρουρών και με αφορητή τη δυσανεξία του πληθυσμού εξ αιτίας των φορολογικών βαρών αλλά και την απειλή του Τζαχά αποκήρυξαν τον αυτοκράτορα, επιδιώκοντας την εκλογή νέου αυτοκράτορα και δυναστείας ή είχαν σκοπό να σφετερισθούν οι ίδιοι το αυτοκρατορικό αξίωμα⁷⁷. Σφετερισμός εντούτοις των συμβόλων της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Ραφομάτη πιστεύουμε ότι θα παραδιδόταν από την Άννα Κομνηνή στη σχετικά εκτενή περιγραφή της συμπεριφοράς του. Αν οι δύο στάσεις είχαν σκοπό την ανατροπή του αυτοκράτορα, αυτό μπορεί να

74. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ενδείξεις δια την χρονολόγησιν του Ακάθιστου Ύμνου, ΕΕΒΣ ΑΕ' (1966-67) 46-67, κυρίως σ. 49-54 – Πρβ. J.-C. Cheynet, *Toparque et topotèrètès à la fin du IIe siècle*, REB 42 (1984) 215-224, σ. 217 και σημ. 18: «Appliqué à des Byzantines ce terme (τύραννος) a une valeur ambiguë; tantôt il peut désigner un révolté contre l'autorité légitime, tantôt, sans connotation péjorative, un homme digne d'exercer le pouvoir» – του ίδιου, *Pouvoir*, σ. 177-190: «Le tyranos et alors celui qui possède l'ensemble des vertus permettant de mériter le pouvoir ... tyrannie, à l'intérieur de l'Empire, il s'agit donc de toute aspiration au pouvoir imperial, non encore légitimée. Le terme désigne aussi le processus inverse de la perte de la légitimité, qui conduit à la tyrannie».

75. Κ. Μπουρδάρα, Καθολικός σ. 140-141 – Για την τυραννίδα και τον τύραννο επίσης Δ. H. Olster, *The Politics of Usurpation in the Seventh Century: Rhetoric and Revolution in Byzantium*, Amsterdam 1993, κυρίως σ. 139-182 – R. Morris, *Succession and Usurpation: Politics and Rhetoric in the late Tenth Century in New Constantinian*, σ. 199-214 – Nike Catherine Koutrakou, *La Propagande Imperiale. Byzantine Persuasion et Réaction (VIIe – Xe siècles)*, [Bibliothèque «Sophie N. Saripolou» 93] σ. 294-298.

76. Παρά το ότι ο Δ. Τσουγκαράκης (Κρήτη, σ. 48 και *Defection*, σ. 285-287) υποστηρίζει πως οι στάσεις επιχειρούνταν ερήμην του λαού και ότι η χρήση των λέξεων «Κρήτες» και «Κύπριοι» στις «Μούσες» γίνεται για ποιητικούς λόγους δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ένα κείμενο όπως οι «Μούσες», συνταγμένο πιθανότατα από τον αυτοκράτορα, δεν δηλώνει τους επαναστάτες με το όνομά τους αλλά τον πληθυσμό της Κρήτης και της Κύπρου. – Για την βυζαντινή μετρική και την εξέλιξή της βλ. ενδεικτικά M. D. Lauxtermann, *The Spring of Rhythm. An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Meters*. [Byzantina Vindobonensia 22], Βιέννη 1929, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

77. Πρβ. επίσης E. Malamut, *Les îles de la mer égée de la fin du Xie siècle à 1204*, Byz. 52 (1982) 310-348, κυρίως σ. 347-348, η οποία αναφέρει ότι σκοπός της επανάστασης του Καρύκη δεν ήταν ούτε ο σφετερισμός της αυτοκρατορικής εξουσίας ούτε η ανακήρυξη ενός αυτοκράτορα (ni de couronner un empereur) αλλά η απόσχιση της νήσου από την αυτοκρατορία (il y avait sans aucun doute une volonté d'indépendance régionale: il s'agit bien d'un mouvement séparatiste). Ο χαρακτήρισμός «τυραννίς» περιγράφει, κατά την άποψή της, την αποσχιστική αυτή ενέργεια. Η E. Malamut εντούτοις απομονώνει τον όρο «τυραννίς» και δεν εξετάζει ούτε το εννοιολογικό του περιεχόμενο ούτε την σχέση του με τα συμφραζόμενα του κειμένου.

σημαίνει επίσης ότι ίσως τότε στόχευαν να πλήξουν το κύρος της δυναστείας των Κομνηνών και όχι ότι ήταν αποσχιστικά κινήματα. Επομένως Κρήτες και Κύπριοι ίσως στασίασαν κατά του αυτοκράτορα παραβιάζοντας τους καθεστηκότες νόμους που ορίζουν τη νόμιμη αρχή (*ἀρχῆς κατασπᾶν τῆς δοθείσης ὑπόθεσι*)⁷⁸ για να επιβάλουν στη θέση του τον δικό τους εκλεκτό.

Την ερμηνεία αυτή μπορούμε να δούμε και στη διήγηση του Ιωάννη Ζωναρά ο οποίος αναφέρει ότι στην Κρήτη και στην Κύπρο σημειώθηκαν στάσεις με υποκινητές στην Κρήτη τον Καρύκη *ἀντάραντος χείρα τῷ βασιλεῖ* και στην Κύπρο τον Ραφομάτη⁷⁹. Ο Ιωάννης Ζωναράς αποφεύγει να ονομάσει την ανταρσία τυραννίδα, κατά τη γνώμη μας, διότι δεν θεωρεί τους δύο στασιαστές τυράννους, σφετεριστές δηλαδή της αυτοκρατορικής εξουσίας, εντούτοις δηλώνει ότι οι στάσεις τους στόχευαν στην ανατροπή του αυτοκράτορα και κατ' επέκταση της δυναστείας του. Με τις φράσεις: *ἀντάραντες ἐν τυραννίδι* και *ἀντάραντος χείρα τῷ βασιλεῖ* ίσως υπογραμμίζεται η ενέργεια της ανατροπής της νομίμου αρχής προς χάριν κάποιου άλλου προσώπου⁸⁰. Παρά ταύτα δεν κατονομάζεται το πρόσωπο αυτό, ούτε δηλώνεται ως τύραννος διότι, κατά την άποψή μας, η ενέργεια αποτελούσε επιθυμία των στασιαστών και εκπορευόταν από αυτούς χωρίς τη συμμετοχή εκείνου χάριν του οποίου οι στασιαστές οδηγούνται *ἐν τυραννίδι*⁸¹.

Επιπλέον, αν ο συλλογισμός είναι σωστός, τότε ο κοινός στόχος των στασιαστών μάλλον υποδηλώνει τη συνεννόηση μεταξύ τους· άλλωστε στις σημαντικότερες πηγές (Μούσες, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Ζωναράς), η στάση της Κύπρου έπεται αυτής της Κρήτης. Εντούτοις, η ισχυρή παρουσία του Τζαχά στο Αιγαίο και ο άμεσος κίνδυνος για τα δύο νησιά πιθανόν δεν άφηνε στους Καρύκη και Ραφομάτη περιθώρια για περαιτέρω οργάνωση και συντονισμό των ενεργειών τους. Η άμεση επέμβαση του αυτοκράτορα αμέσως μετά την καταστροφή του στόλου του Τζαχά από τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό το καλοκαίρι του 1092 είχε σκοπό τον αιφνιδιασμό και την καταστολή των δύο στάσεων, πριν προλάβουν οι δύο επαναστάτες να αντιδράσουν και να εκμε-

78. P. Maas, *Musen*, σ. 357, στ. 298 – βλ. και σημ. 14.

79. Βλ. σημ. 15.

80. Ο αυτοκράτορας ίσως είχε στη σκέψη του κάποιο πρόσωπο, όταν αναφερόταν στην τυραννίδα, αυτό όμως δεν ήταν ούτε ο Καρύκης ούτε ο Ραφομάτης αλλά το πρόσωπο που αυτοί με την υποστήριξη του λαού της Κρήτης και της Κύπρου θέλησαν να επιβάλουν ως αυτοκράτορα.

81. Η φράση του Ιωάννη Ζωναρά (III 737. 9-10) *ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῇ Ρωμαίων ἀθῆς οὐκ εἰς μακρὸν ἐπανασώθησαν ἡγεμονία*, κατά την άποψή μας, δεν δηλώνει ότι οι περιοχές είχαν αυτονομηθεί από την αυτοκρατορία αλλά ότι οι αυτοκρατορικές δυνάμεις επέβαλαν την τάξη στα δύο νησιά, η οποία είχε διασαλευθεί λόγω των στάσεων, όπως γίνεται κάθε φορά που μια στάση καταστρέφεται και αποκαθίσταται η νόμιμη αρχή, πόσο μάλλον, όταν η στάση αυτή διαρκεί δύο χρόνια.

ταλλευθούν το πλεονέκτημα της ήττας του Τζαχά, για να συντονίσουν τις ενέργειές τους.

Ο Αλέξιος Κομνηνός είχε δύο βασικούς λόγους να φοβάται τη σύμπραξη των δύο επαναστατών. Ο πρώτος, κατά τη γνώμη μας, ήταν ο φόβος για επέκταση της επανάστασης στο θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου. Η παρουσία του Ευμάθιου Φιλοκάλη, κριτή και πράιτορα του θέματος, μέλους μιας οικογένειας στην οποία ο αυτοκράτορας είχε απόλυτη εμπιστοσύνη⁸² και ο διορισμός του στη θέση του στρατοπεδάρχη της Κύπρου μετά την καταστολή των κινήματων, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Φιλοκάλης ήταν εκείνος που ανέλαβε το έργο της ενημέρωσης του αυτοκράτορα για την πορεία των κινήματων. Άλλωστε η μόνη δυνατή δίοδος επικοινωνίας μεταξύ Κύπρου, Κρήτης και Κωνσταντινουπόλεως ήταν από δυσμάς μέσω του θέματος Ελλάδος-Πελοποννήσου εξ αιτίας της παρουσίας του Τζαχά στο Ανατολικό Αιγαίο⁸³. Επιπλέον η παρέμβαση του αγίου Μελετίου του νέου για συνομιλοποίηση ειρήνης μεταξύ Καρύκη και Ιωάννη Δούκα αποδεικνύει ότι το κίνημά του ήταν γνωστό στο θέμα Ελλάδας-Πελοποννήσου, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε κάποια προσπάθεια επικοινωνίας του επαναστάτη με τις αντίστοιχες φρουρές του θέματος.

Ο δεύτερος βασικός λόγος, κατά την άποψή μας, ήταν η υποψία του Αλεξίου Κομνηνού για πιθανή σύμπραξη των δύο στασιαστών με την παράταξη του Νικηφόρου Διογένη. Σ' ένα τέτοιο ενδεχόμενο τα δύο νησιά θα αποτελούσαν βάσεις του Νικηφόρου Διογένη. Η πληροφορία της Άννας Κομνηνής ότι το κοινόν του στρατού (οι στρατιώτες) ήταν με το μέρος του Διογένη καθώς και οι δεσμοί του με την Κρήτη ενισχύουν την υπόθεση. Αντίθετα προς τον J.-C. Cheynet, δεν θεωρούμε ότι ο Νικηφόρος Διογένης όριζε τους αξιωματούχους της Κρήτης. Σε μια τέτοια περίπτωση η ανταρσία του Καρύκη θα σήμαινε άμεση ρήξη του Διογένη με τον αυτοκράτορα ήδη από το 1091, διότι ο Καρύκης θα αποτελούσε ίσως «οικείο» ή «άνθρωπον» του Διογένη⁸⁴. κάτι τέτοιο

82. Βλ. σημ. 51.

83. E. Malamut, *Iles*, σ. 549, 551.

84. Για τους όρους *οικείος* και *άνθρωπος* βλ. J. Verpauw, *Les Oikeioi*. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, REB 23 (1965) 89-99 – J. Ferluga, *La ligesse dans l'Empire Byzantin*. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance, ZRVI 7 (1961) 97-123 (= J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976) – H. E. Beck, *Byzantinisches Gefolgschaftswesen*, Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil – Hist. Kl. (1965) 1-32 (= H-G Beck, *Ideen und Realitäten in Byzanz*, Variorum 1972, XI) – V. A. Arutjunova, *A propos des «άνθρωποι» du «Typikon» de Gregoire Pacourianos*, (στα ρωσικά) V. V. 29 (1968) 63-76 – B. Ferjancić, *L'Apapage du Cesar Jean Roger* (στα σερβικά με γαλλική περίληψη), ZRVI 12 (1970) 193-201 – G. Ostrogorsky, *Aristocracy*, σ. 13-16 – Ν. Οικονομίδης, *Αυθένται*, σ. 308-317 – I. Sorlin, *Publications sovietiques sur le Xie siècle*, TM 6 (1976) 367-398 όπου και η σχετική με το θέμα σοβιετική βιβλιογραφία – E. Patlagean, *Les debuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'Histo-*

όμως δεν βεβαιώνεται από τις πηγές. Αντιθέτως, ο Διογένης εξαιτίας του κινήματος του Καρύκη πιθανότατα είχε χάσει τις προσόδους από τις γαίες της Κρήτης. Από τη στιγμή που η Κρήτη ήταν *ἐνδίαίτημα ἴδιον* του Νικηφόρου Διογένη, η αποστολή του Ιωάννη Δούκα και η καταστολή της ανταρσίας θα ικανοποιούσε τον Διογένη, διότι θα λάμβανε και πάλι τις προσόδους του.

Επιπλέον πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Αλέξιος Κομνηνός λίγο μετά την αποστολή του Ιωάννη Δούκα (καλοκαίρι του 1092) στα δύο νησιά ανακίνησε τον Σεπτέμβριο του 1092 συμβασιλέα τον γιο του Ιωάννη Κομνηνό που είχε γεννηθεί στις 15 Σεπτεμβρίου του 1087⁸⁵. Κατά τον Κ. Βαζζός, ο αυτοκράτορας μετά τη μάχη στο Λεβούνιο (29 Απριλίου 1091): «αισθάνθηκε δυνατός για να αποκρούσει μια αντίδραση τυχόν των Δουκών —στα μάτια τους ο Κωνσταντίνος (Δούκας) και η Άννα (Κομνηνή) ήταν τα σύμβολα της επιβολής τους πάνω στους Κομνηνούς»⁸⁶. Ένα άλλο μέτρο που έλαβε ο αυτοκράτορας

riographie: *Système des noms et liens de parenté aux IXe – Xe siècles en The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* (εκδ. M. Angold) M. Βρετανία 1984, σ. 24-43 – J. H. Pryor, *The Oaths of the Leaders of the First Crusade to Emperor Alexius I Komnenos*. Bulletin of the Australian and New Zealand Association For Medieval and Renaissance Studies n. s. 2 (1984) 111-141 – J. Shepard, *When Greek meets Greek: Alexius Komnenos and Bohemond in 1097-1098*, BMGS 12 (1988) 185-277 – M. Mullet, *Byzantium: A Friendly Society?*, Past and Present 118 (1987) 1-24 – P. Magdalino, *Honour among Romaioi: the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos*, BMGS 13 (1989) 183-218 – P. Karlin-Hayter, *Alexios I Komnenos: not in the Strict sense of the World an Emperor en Alexios I Komnenos*, σ. 133-145 – Panagiota Sarischouli, *Άνθρωπος in Papyri of the Byzantine Period (late 3rd-mid 7thc.) en Akten des 21 Internationalen Papyrologen Kongresses*, Βερολίνο 1995, Archiv für Papyrussforschung, Beiheft 3, 1997, σ. 889-901.

85. Άννα Κομνηνή II 63. 10-14: *Ἐθέλοντες τοιγαροῦν τοῦτ' ἰδὲ τὸ παιδίον εἰς τὴν αὐτοκράτορος περιωπὴν ἀναβιβάσαι καὶ κληρὸν οἶον αὐτῷ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων καταλιπεῖν, εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ θελοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ στέφους αὐτὸ ἄξιουσαι* – Νικήτας Χωνιάτης (εκδ. I. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [C.F.H.B.: Series Berolonensis XI/1] Βερολίνο 1975, σ. 5. 88-90: *ἀμέλει τοι καὶ τοῦτον ἐπικρίνας τῆς βασιλείας καταλείψειν διάδοχον ἐρυθροῦ τε οἱ πεδίλου μεταδεδώκει καὶ βασιλέα ἐνδεδώκει ἀναγορευέσθαι* – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Αναγόρευσις*, σ. 157-158: «Δεδομένον λοιπόν ότι και κατά τους υπολογισμούς του F. Chalandon (Alexis, σ. 137-139) ο Ιωάννης ανεκηρύχθη βασιλεύς το 1092, φαίνεται ότι η πράξις αυτή δεν ήτο δυνατόν να συμπέσει με την βάπτισμα του Ιωάννου, εκτός εάν —τουθ' ὅπερ λίαν ἀπίθανον— πράγματι ἀνεβίβη ἐπὶ τόσον χρόνον το βάπτισμα του βασιλόπαιδος. Μήπως η Άννα Κομνηνή συνέδεσε κατά χρόνον δύο διαφόρους κατά χρόνον τελετάς;» – Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία*, τ. Α', σ. 178 και σημ. 13, σ. 204: «Ο Ιωάννης στέφθηκε βασιλεύς την 1η (;) του Σεπτεμβρίου του 1092. Η χρονολογία της ανάδειξης σε βασιλέα του Ιωάννη προκύπτει από τα αρχεία της Νεάπολης, Regii Neapolitani archiv. monumenta, τ. 5 (Νάπολη 1760)» – M. Mullet, *Disgrace*, σ. 206 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 370: «La victoire du Léboundion fournit à l'empereur l'occasion espérée de proclamer le jeune Jean Comnène, co-basileus. Une nouvelle fois le clan Doukas ne broncha point et Constantin (Doukas) lui-même garda apparemment d'excellentes relations avec Alexis, mais sa mère, l'imperatrice Marie d'Alanie, entra dans la conspiration de Nicéphore Diogénès, car elle n'avait plus rien à perdre à un changement dynastique».

86. Κ. Βαζζός, *Γενεαλογία*, τ. Α', σ. 178.

προς την κατεύθυνση αυτή ήταν ο διορισμός του Ιωάννη Δούκα στη θέση του μεγάλου δούκας του στόλου⁸⁷. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην Κρήτη και την Κύπρο αποστέλλεται ο Ιωάννης Δούκας με τον Μανουήλ Βουτουμίτη και όχι ο δούκας του στόλου Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, όπως γίνεται με τον Τζαχά στη δεύτερη εκστρατεία. Διερωτώμαστε, αν οι αποστασίες του Καρύκη και Ραψομάτη δεν είχαν αποσχιστικό χαρακτήρα, μήπως οι δύο κινήματιες είχαν επαναστατήσει στο όνομα του Κωνσταντίνου Δούκα, του νόμιμου δικαιούχου του θρόνου από τη μεριά της οικογένειας των Δουκών⁸⁸. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, γιος της Μαρίας Αλανής και του Μιχαήλ Ζ', το 1090 διένυε το 16ο έτος της ηλικίας του (γέννηση το 1074)⁸⁹, έτος πολιτικής ενηλικίωσης ενός αυτοκράτορα⁹⁰. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, τον οποίο ο Αλέξιος Κομνηνός με την άνοδό του στο θρόνο το 1081 προσέλαβε ως συμβασιλέα με χρυσόβουλλο λόγο⁹¹, στο διάστημα μεταξύ της 13ης Σεπτεμβρίου του 1087 και της 6ης Ια-

87. H. Ahrweiler, *Mer*, σ. 209 – N. Oikonomides, *Organisation*, σ. 147 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 372-373 – P. Magdalino, *Innovations in Government in Alexis I Komnenos*, σ. 146-166, κυρίως σ. 151-152 (στο εξής: *Innovations*).

88. Άννα Κομνηνή I 66. 21-24: *ἅμα δὲ καὶ δίκαιόν τι σκοπεῖν τὴν αὐτοκράτορος ἐξουσίαν τῶ τῆς βασιλίδος υἱῷ Κωνσταντίνῳ καταλιπεῖν καὶ ὡς οἶόν τινα κληρὸν πρὸς πάππου καὶ πατρός αὐτῶν διαφέρουσαν* – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις σ. 156 – Κατά την άποψή μας η φράση: *καὶ Κρήτες ἀνταράντες ἐν τυραννίδι, καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἠγεῖσθαι νόμοις* (Musen, σ. 357 στ. 294-295) έχει διττή σημασία και μπορεί να δηλώνει, εκτός των άλλων, και την αφορομή των στάσεων, ότι δηλαδή Κρήτες και Κύπριοι απέδωσαν στον Αλέξιο την κατηγορία του τυράννου λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος προς τους υπηκόους του αλλά και λόγω της έλλειψης σεβασμού προς τον κληρονομικά νόμιμο διάδοχο του θρόνου Κωνσταντίνου Δούκα (βλ. P. Maas, *Musen*, σ. 353 στ. 146-152: *οὐκ ἄνδρα γὰρ τίθησι σεμνὸν ὁ θρόνος, ἢ κἀν ἔστι χρυσοῦς, κἀν δυναστείας γέμη, ἢ οὐδ' αὐτὸς αὐτὸν ὁ φρονῶν ἐν τῷ θρόνῳ ἢ ἄρχων ἀνάρχως καὶ κρατῶν τυραννίδι. ἢ τοῦναντίον δὲ μὴ κρατῶν σὺν τοῖς νόμοις ἢ μισοῦμενον τίθει τοῖς ὑπηκόοις, ἢ οἷς καὶ δι' εὐχῆς ἐστιν ἐξολωλέαι*. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 182, 184 – I. Καραγιαννίδης, *Θεωρία*, σ. 25-29).

89. B. Leib, *Un basileus ignoré* – Constantin Doukas (v. 1074-1094), *B.Sl.* 17 (1956) 341-59, κυρίως σ. 343 – H. Bibicou, *Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle*: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires, *Byz.* 29/30 (1959/60) 43-75, κυρίως σ. 53 – D. Polemis, *Doukai*, σ. 60 και σημ. 2: «He appears to have been born in 1074 and certainly before August in that year».

90. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον, *Σύμμεικτα* 2 (1970) 1-144, κυρίως σ. 2-4, 10-11, 24, 30, 59, 76-77, 136-137.

91. Άννα Κομνηνή I 68. 8-12: *Τούτῳ τε ἤξιον καὶ θαρρεῖν ἐκέλευον, ὡς σὺν Θεῷ γε φάνα τὴν δυνατὴν μετὰ προθυμίας εἰσενεγκεῖν βοήθειαν, ὡς ἑαυτῶν γε ἔνεκα μὴ ἐμπεπτωκέαι τῆς βασιλείας τὸν ταύτης υἱὸν Κωνσταντίνον. Καὶ δὴ καὶ δι' ὄρκων ἐμπεδοὶν ἤθελον τὰ συνδόξοντα*, I 115.11-30, I 116.1-8: *Καὶ οὐκ ἠτόχησε τῆς αἰτήσεως ἀλλὰ λαμβάνει χρυσόβουλλον λόγον βεβαιούοντα τὰ αὐτῆς θελήματα ἅπαντα. Τηνικαῦτα καὶ ἃ ὑπεδιδόσκειτο ἐκ σφικῶν ὑρασμάτων περιελόντες τὸν δίστολον ἐρυσθῶν ὑποδημάτων τούτῳ μεταδιδόσκει κἀν ταῖς δωρεαῖς καὶ χρυσοβούλλοις λόγοις δεύτερος τοῦ λοιποῦ συννηγογράφων ἦν διὰ κίνναβάρους τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ κἀν ταῖς προπομπαῖς μετὰ τῆς βασιλικῆς τιμῆς συνεπόμενος* – (Regesten No 1064, Απρίλιος του 1081 – Βλ. επίσης Σ. Ν. Τρωϊάνος, Συμβολή εις την έρευναν των υπό των βυζαντινῶν αυτοκρατόρων παρεχομένων ενόρκων εγγυήσεων, *E. K. E. I. E. Δ.* 12 (1965) 130-168, σ. 153) – Ιωάν-

νοαρίου του 1088, κατά τον P. Gautier, είχε χάσει τα αυτοκρατορικά του προνόμια, ενώ κατά την Αικ. Χριστοφιλοπούλου παρέμενε συμβασιλέας μέχρι το 1090 περίπου⁹².

Αν οι στασιαστές Καρύκης και Ραψομάτης προσπάθησαν να συνδέσουν τις στάσεις τους με τα δικαιώματα στο θρόνο του Κωνσταντίνου Δούκα, τότε ο αυτοκράτορας, πριν προχωρήσει στην ανακήρυξη του γιου του σε συμβασιλέα, σκόπευε να τακτοποιήσει το θέμα στέλλοντας στα δύο νησιά ένα εξέχον μέλος της οικογένειας των Δουκών και νικητή του Τζαχά⁹³. Η Άννα Κομνηνή από τη μεριά της ίσως αποσιωπά τον χαρακτήρα των δύο κινήματων, στο όνομα δηλαδή του αρραβωνιαστικού της Κωνσταντίνου Δούκα, όπως αποσιωπά και κάθε γεγονός που σχετίζεται με τη «δυσμένεια» του Κωνσταντίνου Δούκα κατά τα έτη 1087-1094⁹⁴, αποφεύγοντας να τον θίξει.

Από την άλλη μεριά ο Νικηφόρος Διογένης, δυσραεστημένος πιθανότατα με τον διορισμό του Ιωάννη Δούκα σε μεγάλο δούκα του στόλου, και περιορισμένος σε έναν τιμητικό τίτλο⁹⁵, ίσως συνέπραττε με τους κινήματιες. Ο Αλέ-

νης Ζωναράς III 733. 6-16 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις, σ. 156-157 – D. Polemis, *Doukai*, σ. 62 – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 59.

92. Ιωάννης Ζωναράς III 733. 16-21: *μετὰ δὲ τινα χρόνον καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ μετμηρίασθη, μέλαν ἐνδύσα χροῖμα κατὰ τοὺς μοναχοὺς, τὸ μὲν ἐκούσα, τὸ δὲ τι τυραννομένη· καὶ ὁ παῖς ἀφρηθή τὰ περιπόρφυρα πέδιλα καὶ μόνῳ τῷ Κομνηνῷ ἢ τῆς αὐταρχίας κλησὶς καὶ ἡ βασιλεία περιελέλειπτο* – P. Gautier, *Les discours de Theophylacte de Bulgarie à l'autokrator Alexis Ier Comnène* (6 Janvier 1088), *REB* 20 (1962) 105-108 – του ίδιου, *Nicephore Bryenios*, σ. 66 και σημ. 1 – του ίδιου, *Discours*, σ. 57-58 – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αναγόρευσις, σ. 157 – D. Polemis, *Doukai*, σ. 62-63 – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 59 – K. Βαζζός, *Γενεαλογία*, τ. Α', σ. 177 και σημ. 11 – V. Tiftixoglou, *Zum Mitkaisertum des Konstantin Dukas (1081-1091)*, *XVI Internationaler Byzantinistenkongress. Résumé des Kurzbeiträge*, Βιέννη 1981, 4. 3 – M. Mullet, *Disgrace*, σ. 204-205 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Η M. Mullet (*Disgrace* 211) αναφέρει επί λέξει: «In one sense Maria and Constantine never left imperial favour, still less suffered a sudden «disgrace», but increasingly through the events of the 1080s and 1090s they had no political place to go» – της ίδιας, *Theophylact*, σ. 368 (No 65) – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 369-370 – Γ. Μίντσης, Το «ερωτικό» στοιχείο στην «Αλεξιάδα» της Άννας Κομνηνής, *Βυζαντινά* 16 (1996) 89-142, κυρίως σ. 109-114.

93. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Κρήτες με την είδηση της άφιξης του Ιωάννη Δούκα στην Κάρπαθο παύουν να στηρίζονται στον στασιαστή και τον σκοτάδιον, ενώ στην Κύπρο δεν έχουμε καμία ανάμειξη του λαού στις εχθροπραξίες.

94. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 59 – βλ. επίσης B. Leib, *Les silences de Anna Comnène* *B.Sl.* 19 (1958) 1-10.

95. Η Άννα Κομνηνή ονομάζει τους δύο αδελφούς, Νικηφόρο και Λέοντα, πορφυρογέννητους (II 90. 3-7: *Σὺν οἷς καὶ οἱ δύο υἱεῖς Διογένοτος τοῦ αὐτοκράτορος, Νικηφόρος τε καὶ Λέων, οἱ μετὰ τὸ ἀνεχθῆναι αὐτὸν εἰς τὴν βασιλείας περιωπῆν ἐν τῇ πορφύρᾳ ἐξ αὐτοῦ ἐτέχθησαν κἀνεῦθεν πορφυρογέννητοι προσηγορεῦθησαν* – B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 233-234), γεγονός που μας επιτρέπει την υπόθεση ότι ίσως έφεραν κάποιον τίτλο υψηλότερο από εκείνον του σεβαστού. Ο όρος «πορφυρογέννητος» χαρακτηρίζει τα νόμιμα τέκνα αυτοκρατόρων που είχαν γεννηθεί κατά την διάρκεια της βασιλείας τους (L. Stiernon, *Sébeste*, σ. 222-223 και σημ. 16). Συμφωνά με τον G. Dagron, (*Pourpre*, σ. 132) ο όρος αυτός δεν προσδίδει στον κάτοχό του κανένα

ξιος Κομνηνός με το πρόσημα της επαναφοράς των προσόδων της Κρήτης στον Διογένη επεδίωξε να διαλύσει κάθε σύνδεσή του με τους Καρύκη και Ραψομάτη, χωρίς όμως να θίξει φανερά τον Διογένη.

Προτού ολοκληρώσουμε την εργασία μας οφείλουμε να αναφερθούμε ακόμη στο είδος της εξουσίας και την προσωπικότητα του Ραψομάτη. Δυστυχώς οι βυζαντινές πηγές δεν αναφέρουν τα αξιώματα που κατείχαν οι Ραψομάτης και Καρύκης. Πολλοί από τους νεότερους ιστορικούς θεωρούν τον Ραψομάτη «διοικητή» της νήσου⁹⁶, ενώ άλλοι τον ονομάζουν δούκα, στρατιωτικό

δικαίωμα στον θρόνο και στην διαδοχή (la qualité de porphyrogénète ne donne aucun droit et n'intervient pas dans la succession au trône), ενώ σύμφωνα με την Γιασμίνα Μουσειδίου (Πορφυρογέννητος, σ. 342, 346) είναι ένας επιβοηθητικός χαρακτηρισμός που χρησιμοποιείται μόνο όταν: «η δυναστική διαδοχή των νομίμων δικαιούχων του θρόνου κινδυνεύει να διαταραχθεί ή όποτε μία δυναστεία χρειάζεται επιχειρήματα νομιμότητας για να επιβιώσει». Με την άνοδο της δυναστείας των Κομνηνών ο όρος «πορφυρογέννητος», κατά τους G. Dagron (Pourpre, σ. 118-119) και Γιασμίνα Μουσειδίου (Πορφυρογέννητος, σ. 344-345), χρησιμοποιείται ως τίτλος και χαρακτηρίζει «un club très select. ... du qualificatif de légitimité, on est passé au titre nominal» – Για τον όρο «πορφυρογέννητος» βλ. Γιασμίνα Μουσειδίου. Ο όρος «πορφυρογέννητος» ως έκφραση πολιτικής νομιμότητας. Δωδώνη 22. 1 (1993) 317-350 (στο εξής: Πορφυρογέννητος) – G. Dagron, Nés dans la Pourpre, T. M. 12 (1994) 105-142 (στο εξής: Pourpre) – Για τον τίτλο «σεβαστός» βλ. L. Strierson, Notes de titulature et de prosopographie byzantines: sébaste et gambros, REB 23 (1965) 222-243 – N. Oikonomides, Organisation, σ. 126-127 όπου και σχετική βιβλιογραφία – J.-C. Cheynet, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle, Byz. 53 (1983) 453-477, κυρίως σ. 472-474 – Σ. Γ. Γεωργίου, Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ. 55 της μονής Πάτμου στον παρόντα του περιοδικού «Βυζαντινά».

96. Κ. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη II, ξδ' – F. Chalandon, Alexis, σ. 147: «deux chefs» – G. Hill, Cyprus, σ. 297: «two chiefs» – D. Alastos, Cyprus, σ. 139: «Governor» – Α. Παπαγεωργίου, Κύπρος, σ. 54: «διοικητής» – Ι. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία III, σ. 62 – Β. Νεράντζη – Βαρμάξη, Ιστορία της Κύπρου, σ. 66: «διοικητής ο Ραψομάτης και στρατηγός ο Καρύκης» – Το αξίωμα του διοικητή αντιστοιχούσε σε εκείνο των φοροεισπράκτορα (tax-collector). Κατά τους 8ο και 9ο αιώνα το βυζάντιο αντιπροσωπευόταν στην Κύπρο από ένα «διοικητή» – βλ. E. Zacos – A. Vegler, Byzantine lead seals, t. 1. 2, Basel 1972: No 1895: Θεοτόκε, βοήθει τῷ σὺ δούλῳ Εὐστάθῳ ὑπάτῳ καὶ διοικητῇ Κύπρου (τέλη 8ου-αρχές 9ου αι), No 2019, No 2020: Θεοτόκε, βοήθει τῷ σὺ δούλῳ Ἰωάννου ὑπάτου καὶ διοικητῇ Κύπρου – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 101-103 (No 38. 4, 38. 5): «The dioiketes of Cyprus was obviously in charge of collecting the Byzantine share of the Cypriot tax; to judge from the preserved seals, he appears to be an official of the Byzantine state, not of any local self-administration» – Για τον όρο «διοικητής» βλ. επίσης F. Dölger, Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig 1927 (ανατ. Hildesheim 1960) σ. 70-73 – Δ. Α. Ζακυθινός, Μελέται, ΕΕΒΣ 17 (1941) 259-260: «ο διοικητής ἦτο ἀνώτερος ἐπόπτης τῶν δημοσίων φόρων» – N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité au XIe et XIIe s.: le cadastre de Thèbes, Παρίσι 1959 (= N. Svoronos, Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin. Variorum 1973, III), σ. 55-56 – H. Ahrweiler, Recherches, σ. 44, 45, 71 – E. Βρανούση, Μαρτυρίες, σ. 8 και σημ. 2 και 3 – N. Oikonomides, Les listes de Préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Παρίσι 1972, σ. 114, 313: «percepteurs de l'impôt foncier et de ses parakolouthemata» – του ίδιου, Fiscalité, σ. 45, 46, 78-80, 88-90, 239, 243 – M. F. Hendy, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 330-1450, Cambridge 1985, 1990, σ. 414, 504.

δηλαδή διοικητή της Κύπρου⁹⁷. Η Ε. Malamut πιστεύει ότι ο Ραψομάτης έφερε το αξίωμα του «κριτή και κατεπάνω» της νήσου, συγκέντρωνε δηλαδή στα χέρια του την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση της Κύπρου⁹⁸. Ο J.-C. Cheynet θεωρεί ότι ήταν οικονομικός υπάλληλος (fonctionnaire de fisc) και είχε το αξίωμα του κριτή (πολιτικός διοικητής) ή του κουράτορα της Κύπρου⁹⁹. Ο ίδιος ερευνητής πιστεύει επίσης ότι η απουσία ενός κατεπάνω

97. B. Skoulatos, Personnages, σ. 160, 271, όπως και τον Καρύκη – C. P. Kyrris, Cyprus, σ. 209 – W. Seibt, Bleisiegel, σ. 137.

98. E. Malamut, Iles, σ. 320-324: πιστεύει ότι ο Ραψομάτης έφερε τα ίδια αξιώματα με τον Μιχαήλ βέστη (J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 9: Κύριε Βοήθει Μιχαήλ βέστη κριτή και κατεπάνω Κύπρου). Κατά την άποψη της το β' μισό του 11ου αιώνα ήταν μια μεταβατική περίοδος για την διοίκηση στο Βυζάντιο, η οποία αποτυπώνεται πλήρως στην Κύπρο όπου άλλοτε βλέπουμε ένα μόνο πρόσωπο κατεπάνω ή κριτή και κατεπάνω που συγκεντρώνει στα χέρια του την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση του νησιού και άλλοτε πάλι δύο πρόσωπα έναν κριτή και έναν κατεπάνω ή στρατοπεδάρχη να μοιράζονται την πολιτική και στρατιωτική εξουσία. Αυτή η μεταβατική περίοδος τελειώνει για την Κύπρο με τον διορισμό του Ευμάθιου Φιλοκάλη σε δούκα της νήσου (πρώτος δούξ της Κύπρου ήδη στα 1099), από τη στιγμή εκείνη ο δούκας Ευμάθιος Φιλοκάλης συγκέντρωνε στα χέρια του και τις δύο εξουσίες.

99. E. Malamut, Iles, σ. 320-321, θεωρεί με βάση τον Μιχαήλ Ψελλό (Scripta minora II, σ. 110, 118) ότι όλη η Κύπρος μετά την καταστολή της επανάστασης του Θεόφιλου Ερωτικού (1042/43) αποτέλεσε μια κουρατορία για μια ορισμένη χρονική περίοδο (πιθανόν μέχρι το 1055) και διοικούνταν από ένα κουράτορα. Διαπιστώνει μάλιστα ότι: «On peu donc estimer qu'en certains cas de dévastations d'une region, dues à des campagnes militaires on a de graves troubles interieures, le pouvoir décidait le rattachement direct de l'ensemble de biens fonciers de la région considérée à la couronne pour une période déterminée» – J. Nesbitt – N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 101, 104-105 [No 38. 3 (11ος-12ος αι.): Βάρδα βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ ἐπὶ τοῦ χρυστοκλίνου καὶ βασιλικῷ () Κύπρου (βλ. την βιβλιοκρισία του W. Seibt BZ 90 (1997) 460-464, σ. 463: «War Bardas vielleicht (διοικητής) von Kypros?» – No 38. 10 (11ος αι.): Ἰωάννη βασιλικῷ κουράτορι Κύπρου – No 38. 11 (11ος αι.): Νικώλας Σφραγὶς κουράτορος Κύπρου ὁ τοῦ βαρβάρου (ὁ Δ. Ζακυθινός, Μελέται, σ. 269, διαβάζει: «του Βαρνάβα»)]. Οι εκδότες J. Nesbitt και N. Oikonomides διαφωνούν με την άποψη της Ε. Malamut και πιστεύουν ότι στην Κύπρο δημιουργήθηκε μια κουρατορία (imperial domain) πιθανώς από τις γαίες που εγκατέλειψαν οι Αραβες το 965, όπως στη Μελιτηνή τον 10ο αιώνα: την κουρατορία της Κύπρου την θεωρούν ως έναν «semipermanent» θεσμό. Πιστεύουν επίσης ότι τον «διοικητή» της Κύπρου του 8ου και 9ου αι. αντικατέστησε ένας «άρχοντας» που εμφανίζεται πριν το 840 και αυτός πιθανόν φοροεισπράκτορας [No 38. 2 (10ος αι.): Κύριε βοήθει τῷ σὺ δούλῳ Θεοδοσίῳ βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ ἀρχοντι Κύπρου], στη συνέχεια, από το 965 η Κύπρος έγινε θέμα και διοικούνταν από έναν στρατηγό και έναν κριτή, ενώ λίγο πριν το τέλος του 11ου αιώνα αντικαθίστανται από έναν δούκα – Για την κουρατορία και τον κουράτορα βλ. επίσης J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, Λονδίνο 1911, σ. 100-103 – F. Dölger, Beiträge, σ. 39-43 – H. Ahrweiler, Mer, σ. 144-142 και σημ. 1 – I. Sevsenko, Inscription Commemorating Sissinius «Curator» of Tzurulon (A.D. 813), Byz. 35 (1965) 564-574, σ. 572: εκτός των κουρατόρων των (βασιλικών) κτημάτων υπάχει και μια άλλη τάξη ειδικών κουρατόρων (με αρμοδιότητες παρόμοιες με εκείνες της επαρχιακής διοίκησης) η οποία δημιουργήθηκε από ad hoc διοικητικά μέτρα – A. Kazhdan, Detevnja i gorod v Vizantii, Μόσχα 1960, σ. 131-133 – του ίδιου, Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy, BSI 53.2 (1992) 197-201, κυρίως σ. 199-200 – M. Kaplan, Maisons imperiales et Fondations pieuses: réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de fin du VIIIe à la

(στρατιωτικού διοικητή) είναι περιέργη, διότι στο νησί υπήρχαν στρατεύματα, το τάγμα των αθανάτων διερωτάται μάλιστα μήπως ο Ραψομάτης συνδύαζε ένα πολιτικό με ένα στρατιωτικό αξίωμα¹⁰⁰. Πλην των ανωτέρω, πρέπει να αναφέρουμε ότι τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για τις προσωπικότητες του Καρύκη και Ραψομάτη είναι ελάχιστα. Η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει τα βαπτιστικά τους ονόματα, ενώ οι οικογένειές τους είναι σχετικά άγνωστες¹⁰¹.

Ο R. Beaton με αφορμή το «ήκουον» που αναφέρει η Άννα Κομνηνή,

fin du Xe siècle, Byz. 61 (1991) 341-364 – του ίδιου, *Hommes*, σ. 310-326 – J. D Howard-Johnston, *Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries in Bosphorus*. Essays in Honour of Cyril Mango, Amsterdam 1995, σ. 75-100: «These who received no land grants from the crown in the Balkans to compensate for estates lost in Asia Minor or these, like the Diogenai, who were ready to challenge the new dynasty and its policies, disappeared before long from the pages of history» – T. Papacostas, *Landholdings*, σ. 481-482.

100. J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 97 και σημ. 1, σ. 409-410: «il avait propablement autorité sur l'île à titre de juge ou de Kouratôr ... Sans doute s'agissait-il d'un fonctionnaire du fisc. L'absence d'un catépan de l'île est au rest étrange, car la fonction y est attestée antérieurement à la révolte et l'île n'était pas dépourvue de troupes; peut-être ce militaire avait-il été éliminé, ou par exception, Rapsomates cumulait-il une fonction civile avec une charge militaire?» – Πρβ. Α. Σαββίδης, *Μελέτες Βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αι.*, Αθήνα 1986, σ. 31 και σημ. 81, θεωρεί ότι ο στρατοπεδάρχης Ευμάθιος Φιλοκάλης αντικατέστησε τον Ραψομάτη.

101. Για τον Καρύκη βλ. Η. Ahrweiler, *Crète*, σ. 224-227 – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 160-161 – V. Laurent, *Bulletin de sigillographie*, Byz. 5 (1929/30) 590-592 – του ίδιου, *Crète*, σ. 394: θεωρεί τον Καρύκη δούκα της Κρήτης και τον ταυτίζει με τον Νικήτα Καρύκη, πρωτοπρόεδρο και δούκα Βουλγαρίας το 1096 – Αντ. Πρβ. P. Gautier, *Defection*, σ. 222-224 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 98, 409-410 και σημ. 145: «Le seul Karykès notable fut Nicéas, protoproèdre et duc de Bulgarie entre les années 1070 et 1090. Était-ce lui qui fut nommé ultérieurement catépan de Crète et trouva une mort cruelle des mains des habitants de l'île? Ce n'est pas assuré, bien que le récit d'Anne Comnène qui ne prend pas soin de mentionner le prénom de Karykès de Crète laisserait entendre qu'il à cette date une personnage assez célèbre» – D. Tsougarakis, *Defection*, σ. 286 σημ. 4: «Karykes has always been considered as a governor of Crete, though no source expressly says so. Nevertheless, the possibility that he was not is very remote» – Ιωάννα Κολτσιδά – Μακρή, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλα συλλογής Ορφανίδη – Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών* [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αρ. 4], Αθήνα 1996, σ. 73 (No 156): *Σφραγίς [σε]βαστού [Μιχαήλ του [Καρήκη(ς)] (11ος/12ος αι.)*. Η σφραγίδα αυτή μας κάνει γνωστό ένα ακόμη μέλος της οικογένειας Καρύκη, ωστόσο είναι εξαιρετικά δύσκολο να ταυτίσουμε τον Καρύκη της Κρήτης με τον Μιχαήλ Καρύκη της σφραγίδας, ο οποίος φέρει τον τίτλο του σεβαστού. όπως αναφέρει και η Ιωάννα Κολτσιδά-Μακρή με βάση την μελέτη του L. Stiernon (Sébastes, σ. 226-232) την εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 90% όσων έφεραν τον τίτλο αυτό ανήκαν στην οικογένεια των Κομνηνών. Εντούτοις σε καμία πηγή δεν βρισκόμαστε κάποια αναφορά για σύνδεση της οικογένειας Καρύκη με εκείνη των Κομνηνών. Μήπως πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Μιχαήλ Καρύκης ανήκει στους κατιόντες συγγενείς του 12ου αι. του πρωτοπρόεδρου και δούκα Βουλγαρίας Νικήτα Καρύκη; – Για τον Νικήτα Καρύκη βλ. επίσης N. Banescu, *Les Duchés byzantines de Paristrion (Pardounavon) et de Bulgarie*, Βουκουρεστί 1946, σ. 94-95, 149-150 (στο εξής: Douchés).

όταν περιγράφει το πόσο απειροπόλεμος ήταν ο Ραψομάτης¹⁰², πιστεύει ότι η πηγή της για το επεισόδιο του Ραψομάτη δεν ήταν κάποια πραγματική διήγηση αλλά ένα αφηγηματικό λαϊκό τραγούδι ή μία μυθική διήγηση που προερχόταν από την προφορική παράδοση, με την οποία οι ιστορικές περιστάσεις της ανταρσίας του Ραψομάτη συνδέονταν. Ο R. Beaton συνδέει τη διήγηση της Άννας Κομνηνής για τον Ραψομάτη με τον κύκλο των αφηγηματικών λαϊκών τραγουδιών που έχουν θέμα τον Πορφύρη και είναι διαδεδομένα στην Κύπρο¹⁰³. Στα τραγούδια αυτά συναντάμε τρία βασικά θέματα: την επανάσταση κατά του βασιλιά, τη νιότη του ήρωα και τη φυλάκισή του με τη λεπτομέρεια ότι του «ράβουν τα ματάκια του / ράφτουν και τ' αμμάδια του». Η διήγηση της Άννας Κομνηνής ταυτίζεται με το τραγούδι ως προς την επανάσταση. Επίσης η υπεράνθρωπη δύναμη του Πορφύρη στην Άννα γίνεται φυσική αδυναμία: επιπλέον το όνομα Ραψομάτης είναι ψευδώνυμο που υποδηλώνει το φυσικό τέλος του ήρωα¹⁰⁴.

Πιστεύουμε ότι η άποψη του R. Beaton απομακρύνεται από τα ιστορικά γεγονότα. Το μόνο κοινό στο δημοτικό τραγούδι του Πορφύρη και στη διήγηση της Άννας Κομνηνής είναι ότι αναφέρεται σε επανάσταση. Το επώνυμο Ραψομάτης δεν ήταν τελείως άγνωστο στο Βυζάντιο. Ο J.-C. Cheynet αναφέρει την ύπαρξη μίας αδημοσίευτης σφραγίδας της συλλογής Fogg του 11ου-12ου αιώνα, η οποία ανήκει σε κάποιον Βασίλειο Ραψομάτη, χωρίς όμως να πρόκειται για τον στασιαστή. Επιπλέον το 1201 ένα «μακελλικόν εργαστήριον» στην Κωνσταντινούπολη ανήκε σε κάποιον Ιωάννη Ραψομάτη¹⁰⁵. Αν εξετάσουμε τις ποινές που επιβλήθηκαν σε εγκλήματα καθοσιώσεως την εποχή της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118), διαπιστώνουμε ότι μόνο στην περίπτωση της συνωμοσίας του Νικηφόρου Διογένη (1094) τυφλώνονται αυτός και ο Κατακαλών Κεκαυμένος καθώς και ο Ψευδο-Διογένης το 1098. Στις 21 συνωμοσίες που αποκαλύφθηκαν κατά τη βασιλεία του Αλεξίου οι συνήθεις ποινές που επιβάλονταν ήταν η εξορία, η δήμευση της περιουσίας, η

102. Άννα Κομνηνή II 163. 4-10: *Καὶ οἶμαι ἢ δι' ἀπειρίαν πολέμων ταῦτ' ἐποίη' ἦν γάρ, ὡς ἔγωγε περὶ τούτου ἤκουον, χθές καὶ πρόην ἡμέτερος ξίφους καὶ δόρατος καὶ μὴδ' ἐπιβῆναι ἐφ' ἴππον εἰδώς, ἀλλ' εἰ καὶ τύχοι ἐπιβεβηκώς καθ' οὕτως ἐξυπτάσασθαι βούλοιο, ταραχὴν εἶχε καὶ σάλον.*

103. Α. Θέρος, *Τα τραγούδια των Ελλήνων*, Αθήνα 1951, τ. 1, σ. 97-103 – Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα 1963, τ. 1, σ. 54-58 – βλ. R. Beaton, *Byzantine Historiography and Modern Greek Oral Poetry: The Case of Rapsomatis*, *BMGS* 10(1985) 41-50, σ. 43 και σημ. 7, (στο εξής: *Rapsomatis*).

104. R. Beaton, *Rapsomatis*, σ. 41-50.

105. MM III 50 (Regesten 1661 α[1663]): Πρόσταγμα του Αλεξίου III Αγγέλου (1195-1203) του Οκτωβρίου του 1201: *τοῦ μακελλικοῦ ἐργαστηρίου κατεχόμενα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Ραψομάτου* – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 97-98 και σημ. 2.

κουρά, η διαπόμπευση, η φυλάκιση ή και ατιμωρησία. Ο Ραφιομάτης που πιθανόν δεν απέβλεπε στον αυτοκρατορικό θρόνο πιθανότατα δεν τυφλώθηκε, αφού μάλιστα έλαβε και εγγυήσεις από τον Μανουήλ Βουτουμίτη¹⁰⁶.

Κατά την άποψή μας ο Ραφιομάτης ήταν δύσκολο να υπήρξε δούκας της Κύπρου, διότι αποδεικνύεται απειροπόλεμος, χωρίς την αφοσίωση του τάγματος των Αθανάτων, ενώ με την καταστολή της ανταρσίας στην Κύπρο δεν διορίζεται κάποιος δούκας αλλά δύο πρόσωπα, ο Καλλιπάριος και ο Ευμάθιος Φιλοκάλης, που προέρχονταν από την πολιτική διοίκηση και κατέλαβαν ο πρώτος τη θέση του κριτή (πολιτικός διοικητής) και εξισωτής, ο δεύτερος τη θέση του στρατοπεδάρχη. Αντιθέτως οι εμπειροπόλεμοι Ιωάννης Δούκας και Μανουήλ Βουτουμίτης επιστρέφουν στην Κωνσταντινούπολη¹⁰⁷. Σχετικά με

106. Κ. Μπουρδάρα, *Εγκλημα*, σ. 212-216 – J.-C. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 90-103, 369 – Κ. Βαζός, *Γενεαλογία*, τ. Α', σ. 94: «ο Αλέξιος αγαπούσε καλύτερα την πειθώ παρά τη βία, ... οι περιπτώσεις που υπήρξε σκληρός από ανάγκη ή και από φόβο ήταν εξαιρετικά σπάνιες στη ζωή του, όπως η τύφλωση του γενναίου εκείνου Νικηφόρου Διογένη ... και το κάψιμο του μοναχού Βασιλείου, αρχηγού και προπαγανδιστή της βογομιλικής αίρεσης».

107. Άννα Κομνηνή II 164, 10-14 (βλ. σημ. 12), III 142, 15-23: *ἀνὴρ δὲ οὗτος (ο Ευμάθιος Φιλοκάλης) ἐπιβλωτάτος καὶ τῶν ἐπιφανῶν οὐ γένει μόνον, ἀλλὰ καὶ φρονήσει τῶν πολλῶν διαφέρων, ἐλευθέρως καὶ γνώμην καὶ χεῖρα, πιστὸς μὲν πρὸς Θεὸν καὶ τοὺς φίλους, πρὸς δὲ τοῦ δεσπότης εἰνους εἶπερ τις ἄλλοις, τῆς μέντοι στρατιωτικῆς παιδείας πάντων ἀμύητος οὔτε γὰρ τόξον καὶ νευρὰν ἐπὶ μαζὸν ἔλκειν ἤδη οὔτε θυρεῶν σκέπτεσθαι· τὰλλα δὲ δεινότητος, λόχους τε ἐφιστάνει καὶ διὰ παντοίων μηχανημάτων τοὺς πολεμίους ἦντιαν* – Αντ. Πρω. Σ. Ι. Δοσανίδου, *Η παραίτησις του Νικολάου Μουζάλωνος από της Αρχιεπισκοπῆς Κύπρου*, *Ελληνικά* 7 (1943) 109-150, σ. 112-113, στ. 41-42, σ. 127, στ. 554-555: *Ὁ μὲν τις ἔστιν εὐμαθῆς εἰς κακίαν / ὄξυς μαθητὴς τοῦ κακοῦ διδασκάλου... / εἶτα προσῆλθον ἀρχιληστὴ σατραπὴ / τῶ τηνακτὰ κυριάρχη Κυπρίων* – βλ. Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 82 – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Συμβολή στο ζήτημα της επιμελητειατικῆς οργάνωσης του βυζαντινοῦ στρατοῦ στον Τιμητικό τόμο Κ. Δ. Καλοκύρη*, *Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 275-287, σ. 284 (στο εξής: *Επιμελητειακή οργάνωση*) – V. Nerantzi-Varmazi, *Province*, σ. 9-14 – P. Karlin-Hayter, *Strict Sense*, σ. 140-145 – Στην Κρήτη την άμυνα της νήσου μετά τον φόνο του Καρύνη οργάνωσε ο Ιωάννης Δούκας χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι όρισε ο ίδιος κάποιον δούκα. Μάλλον πρόκειται για ένα πρόσκαιρο μέτρο, μέχρι να ορισθεί ένας δούκας στο νησί από τον αυτοκράτορα – Για τους στρατιωτικούς διοικητές της Κρήτης βλ. Ε. Βρανούση, *Αυτοκρατορικά Νο 8 (Regesten 1170, 1296, Χρυσόβουλλο σιγίλλιο του Ιωάννη Β' Κομνηνού, Ιούλιος του 1119)* – Η. Ahrweiler, *Crète*, σ. 217 κ. ε – V. Laurent, *Crète* 383 κ. ε – Δ. Ζακυθινός, *Μελέται*, σ. 263-267 – Ε. Malamut, *Iles*, σ. 488-491 – D. Tsougarakis, *Crete* σ. 180 κ. ε. - του ίδιου, *Source Unpublished Lead Seals Concerning Crète*, *REB*. 48 (1990) 243-246 – του ίδιου, *The Byzantine Seals of Crete in Byzantine Sigillography* (εκδ. Ν. Οικονομιδής), τ. 2, *Washington* 1990, σ. 137-152 – J. Nesbit – N. Oikonomides, *Catalogue II*, σ. 94-100 – J.-C. Cheynet, *La résistance au Turcs en Asie Mineure entre Matzikert et la première Croisade en Europe*, σ. 131-147, σ. 146 και σημ. 86 – Ν. Οικονομιδής, *Αυθένται*, σ. 308-317, ο οποίος με βάση ένα έγγραφο συμβιβασμού από την Κρήτη (MM VI 95-99) της 25ης Αυγούστου του 1118 θεωρεί ότι ο τότε κατεπάνω της Κρήτης Ιωάννης Ελλαδάς και οικείος άνθρωπος του μεγάλου δούκα και πράιτορα Ευμαθίου Φιλοκάλη ενεργούσε με βάση εξουσίες που του είχε παραχωρήσει ο μεγάλος δούκας. Παρά ταύτα ο Ν. Οικονομιδής διαπιστώνει ότι ήταν ένας πρόσκαιρος διακανονισμός που ίσχυε το 1118 και δεν γνωρίζουμε αν συνεχίστηκε αργότερα. Έντονοις στο προαναφερθέν έγγραφο της Πάτμου (No 8, Ιούλιος του 1119) διαβάζουμε ότι οι μοναχοί της μονῆς έλαβαν από

τον Ευμάθιο Φιλοκάλη, ο Ι. Καραγιαννόπουλος δεν θεωρεί ότι ανέλαβε κάποιον ανώτατο στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα, αντίθετα οι αρμοδιότητές του είχαν σχέση με τον τομέα της επιμελητείας και του ανεφοδιασμού του στρατεύματος¹⁰⁸. Τα παραπάνω μας οδηγούν στην υπόθεση ότι οι Καλλιπάρ-

τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό χρυσόβουλλο σιγίλλιο (μετά την 16η Μαρτίου του 1093) βάσει του οποίου ελάμβαναν κατ' έτος ποσότητες σίτου και νομισμάτα (κομνηνάτα Θεοτοκία): «παρά των κατά καιρούς δουκών Κρήτης» (l.18). Η ίδια φράση επαναλαμβάνεται και στην απόφαση του Ιωάννη Β' Κομνηνού (l.26). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο χρυσόβουλλο σιγίλλιο αναφέρονται μόνο δούκες και όχι κατεπάνω. Διερωτώμαστε μήπως και στην περιήχωση του Ιωάννη Ελλαδά κάποιος άμεση ανάγκη επέβαλε την λήψη ενός πρόσκαιρου μέτρου που καθιστούσε έναν άνθρωπο του μεγάλου δούκα κατεπάνω Κρήτης. Η ημερομηνία του συμβιβαστικού εγγράφου (25 Αυγούστου 1118) βρίσκεται πολύ κοντά στην ημερομηνία θανάτου του Αλεξίου Κομνηνού (15 Αυγούστου 1118 – βλ. Άννα Κομνηνή III 241 l. κ.ε.). Γνωρίζουμε επίσης ότι η διαδοχή του Αλεξίου δεν έγινε ομαλά (βλ. ενδεικτικά F. Chalandon, *Alexis*, σ. 275-276 – Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Αναγόρευσις*, σ. 158-159 – Κ. Βαζός, *Γενεαλογία*, τ. Α', σ. 103-105 – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* III, σ. 94,96). Μήπως λοιπόν η απουσία δούκας Κρήτης κατά το 1118 οφείλεται στην έλλειψη διοικητικής μέριμνας από μέρους της αυτοκρατορικής διοίκησης λόγω της επιδείνωσης της κατάστασης του αυτοκράτορα; Το κενό αυτό στη διοίκηση της Κρήτης συμπληρώνεται αν λάβουμε υπόψη μας την διατύπωση του χρυσόβουλλου σιγίλλιου του 1119 με τον διορισμό ενός δούκα μετά την ανάρρηση του νέου αυτοκράτορα.

108. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Επιμελητειακή οργάνωση*, σ. 284: «... το κύριο βάρος των αρμοδιοτήτων του στρατοπεδάρχη έπεφτε στον τομέα της επιμελητείας και του ανεφοδιασμού του στρατεύματος, έστω και αν ο αξιωματούχος αυτός μπορούσε να αναλάβει, και ανελάμβανε και καθαρά επιχειρησιακές αρμοδιότητες. Με τις τελευταίες αυτές συνδέονται ιδιαίτερα οι στρατοπεδάρχες του 11ου αιώνα μολοντί εδώ και εκεί παρουσιάζονται ενδείξεις ότι το αξίωμα αυτό δεν ήταν κατά κύριο λόγο ανώτατο στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης π.χ. τον οποίο ο Αλέξιος Κομνηνός διόρισε «στρατοπεδάρχη Κύπρου» ήταν τελείως άμοιρος στρατιωτικής παιδείας. Μόνον όταν ο Αλέξιος Κομνηνός είδε την ικανότητά του τον προέβλεψε σε δούκα Κύπρου, στρατιωτικό δηλαδή διοικητή της Κύπρου» – Αν δεχθούμε την άποψη του P. Gautier (*Synode*, σ. 248) και της E. Malamut (*Iles*, σ. 507-509) ότι ο Κωνσταντίνος Ευφορβηνός Κατακαλών, ένας από τους πιο έμπιστους και με στρατιωτική παιδεία ανθρώπους του αυτοκράτορα, διετέλεσε δούξ της Κύπρου πριν από το 1094/95, τότε πιθανότατα να εστάλει ως δούκας της νήσου μερικους μήνες αργότερα μέσα στο 1093 και να έμεινε εκεί για έναν περίπου χρόνο ως την επάνοδο του στην Κωνσταντινούπολη περί τα τέλη του 1094 (συμμετέχει στην σύνοδο των Βλαχερνών στα τέλη του 1094 ή αρχές του 1095). Με την ανάληψη του Ευφορβηνού στα τέλη του 1094 ίσως διορίστηκε ο έως εκείνη την στιγμή στρατοπεδάρχης Κύπρου Ευμάθιος Φιλοκάλης δούκας της νήσου, αφού πρώτα είχε μνηθεί στα στρατιωτικά πράγματα από τον Ευφορβηνό. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι ο Ευφορβηνός το καλοκαίρι του 1078 στην μάχη της Καλοβρύσης κατά του Νικηφόρου Βρυέννιου, διοικούσε το τάγμα των Χωματινών που είχε στρατολογηθεί στη Φρυγία (βλ. P. Gautier, *Nicephore Bryennios*, σ. 271, 15-16: *τῶν Χωματινῶν δὲ καὶ τῶν Τούρκων τὸν Κατακαλῶν Κωνσταντῖνον ἡγεμόνα κατέστησε, κατέναντι τῆς Σκυθῶν φάλαγγος τάξας αὐτοῦς* – Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 63). Κατά την άποψή μας, μετά την καταστολή της στάσης του Ραφιομάτη δεν είχε οδηγηθεί όλο το τάγμα των Αθανάτων στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μόνο οι αξιωματικοί του. Η αποστολή ενός πρώην διοικητή τάγματος, συγγενούς προς αυτό των Αθανάτων (η καταγωγή τους ήταν από την Ανατολή), ως δούκα της Κύπρου εξασφάλιζε την θέση του Αλεξίου. Άλλωστε θεωρούμε δύσκολο ο Αλέξιος Κομνηνός να μην έλαβε μέριμνα για την στρατιωτική διοίκηση της νήσου και να ανέθεσε την φρούρησή της, ενισχυμένη μετά την καταστολή της στάσεως του Ραφιομάτη με πλοία και ιπτεῖς, σε

ριος και Φιλοκάλης ίσως κατέλαβαν θέσεις που πριν είχαν συγκεντρωθεί στο πρόσωπο του Ραφομάτη. Ο Ραφομάτης δηλαδή ίσως κατείχε το αξίωμα του κριτή και ήταν επιφορτισμένος με τα καθήκοντα του στρατοπεδάρχη, υπεύθυνου για τον ανεφοδιασμό του στρατεύματος που στάθμευε στο νησί. Οι θέσεις αυτές του επέτρεπαν τη σύνδεση με το τάγμα των Αθανάτων. Η κρίση άμυνας που περνούσε η αυτοκρατορία στα 1089 ίσως επέβαλε την απουσία κάποιου στρατιωτικού διοικητή στο νησί, γεγονός που εκμεταλλεύθηκαν οι στασιαστές¹⁰⁹.

έναν απειροπόλεμο στρατοπεδάρχη. Η αναφορά στο έγγραφο της Πάτμου (No 8, l. 18) σε «δούκα της Κρήτης» (βλ. σημ.) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και στην Κύπρο εστάλη δούκας – Για το τάγμα των Χωματινών βλ. H. Ahrweiler, Recherches, σ. 31-36 – της ίδιας, Chōma-Aggélokastros; une forteresse byzantine, REB. 24 (1966) 278-283 (= H. Ahrweiler, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum 1971, X) – H. J. Kühn, Armee, σ. 256.

109. Η H. Ahrweiler, Mer, σ. 199 και σημ. 1, θεωρεί ότι ο Αλέξιος Κομνηνός προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις στην επαρχιακή διοίκηση. Οι δούκες και οι κατεπάνω αποτελούσαν τους γενικούς κυβερνήτες των επαρχιών με καθήκοντα στρατιωτικά και πολιτικά, ενώ εξαφανίστηκαν οι κριτές. Την εξαφάνιση των κριτών – πραιτόρων η H. Ahrweiler αποδίδει στην απειλή των Σελτζούκων. Η τελευταία αναφορά κριτή στη Μ. Ασία και τα νησιά Κρήτη και Κύπρο ήταν αυτή του Καλλιπάρριου στην Κύπρο το 1093. Η επαρχιακή διοίκηση κατά την H. Ahrweiler αποκτά στρατιωτικό χαρακτήρα. Εντούτοις ο κριτής και πραιτώρ συνέχιζε να υπάρχει στην πολιτική διοίκηση περιοχών όπως το θέμα Θράκης-Μακεδονίας και Ελλάδος-Πελοποννήσου που δεν απειλούνταν από σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους – Στρατιωτικοί και πολιτικοί διοικητές της Κύπρου μετά την επανάσταση του στρατηγού Θεόφιλου Ερωτικού (1042-43) [με πολιτικό διοικητή τον δικαστή και πραιτόρα των δημοσίων, πρωτοπαθάρχιο Θεοφύλακτο – βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψη Ιστοριών, σ. 422. 1-17 – J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 8 (11ος αι.): πρωτοπαθάρχιω, επί του Χρυσοτρικλίνου, βασιλική νοταρίω κριτή επί του Ίπποδρόμου και Κύπρου. Οι εκδότες συνδέουν την σφραγίδα αυτή με τον πρωτοπαθάρχιο Θεοφύλακτο] και μέχρι τις αρχές του 12ου αι. διατέλεσαν:

1. Μιχαήλ «βέστης»: Κύριε Βοήθει Μιχαήλ Βέστη κριτή και κατεπάνω Κύπρου [G. Schlumberger, Sigillographie, 305. 1. (μολυβδόβουλο του 11ου αιώνα) – J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 9 (W. Seibt, BZ 90 (1997) 463) – Δ. Ζακυθινός, Μελέται, σ. 269 – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985, σ. 77 και σημ. 207, σ. 87 και σημ. 267, (στο εξής: Παρακμή) – E. Malamut, Iles, σ. 320: θεωρεί ότι ο Μιχαήλ βέστης ήταν κατεπάνω της νήσου στα 1055 – N. Oikonomides, Studies in Byzantine Sigillography (Washington 1987), τ. I, σ. 87-88 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 410 και σημ. 150: «une tel cumul, (une fonction civile avec une charge militaire) rare, se raconte en Cypre»].
2. Μιχαήλ: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαήλ μαγίστρω και καταπάνω Κύπρου [G. Schlumberger, Sigillographie 305 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – Δ. Ζακυθινός, Μελέται, σ. 269 – J.-C. Cheynet, Pouvoir, σ. 410 σημ. 149: χρονολογεί τη σφραγίδα κατά τα έτη 1060-1080].
3. Λέων: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι Ἀσκηρῆτις και κριτῆ Κύπρου [G. Schlumberger, Sigillographie 305 (μολυβδόβουλο του 12ου αι.) – Εντούτοις σφραγίδες αξιωματούχων που φέρουν τα αξιώματα του ασκηρῆτις και κριτή χρονολογούνται τον 11ο αιώνα (βλ. G. Zacos, Byzantine Lead Seals, τ. 2, Βέρνη 1984, No 913, 968, 1007 – Ιωάννα Κολτσιδά-Μακρή, Μολυβδόβουλα, No 43, 45, 47, 148].

4. Θεοφάνης Ακάτηνης ή Αβαλάντης: Σφραγής Θεοφάνους πρωτονοταρίου και κρητού της Κύπρου του Ἀκάτηνη [J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, No 38. 7 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – W. Seibt, Bleisiegel, σ. 298 και σημ. 17: διαβάξει «τον Αβαλάντου» (3ο τέταρτο του 11ου αι.) – E. Malamut, Iles, σ. 506-507, τοποθετεί τον Θεοφάνη (Αβαλάντη), μέλος επιφανούς βυζαντινής οικογένειας μετά τον Ραφομάτη και πριν τον Καλλιπάρριου].
5. (Ραφομάτης): χωρίς αναφορά στο αξίωμα του (1090) [Άννα Κομνηνή II 162-164].
6. Καλλιπάρριος, κριτής και εξισωτής της Κύπρου (διορίζεται το 1093) [Άννα Κομνηνή II 164].
7. Ευμάθος Φιλοκάλης, στρατοπεδάρχης Κύπρου (το 1093) [Άννα Κομνηνή II 164] πρωτονωβελίσσιμος και δούξ (μετά την καταστολή της στάσης του Ραφομάτη) [V. Laurent, Vatican, σ. 56-59, κυρίως σ. 57: «Sur un sceau (inedit au Fogg Art Museum, Collection Whittemore, No 584) qui, cette fois, ajoute la mention de la charge (duc)» – E. Βρανούση, Αυτοκρατορικά, Εισαγωγή, σ. 52], δούξ Κύπρου το 1099 [Άννα Κομνηνή III 34], δούξ Κύπρου το 1111 [Άννα Κομνηνή III 148].
8. Κωνσταντίνος Ευφροσυνός Κατακαλών, κουροπαλάτης και δούκας Κύπρου, πριν από το 1094/95 [V. Laurent, Orghidan, No 205 – του ιδίου, Vatican, σ. 57 – P. Gautier, Synode, σ. 248 - E. Malamut, Iles, σ. 508-509 – J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, σ. 103 – Πρβ. B. Skoulatos, Personnages, σ. 62-65, θεωρεί ότι δούκας διετέλεσε μόνο στα 1102-1104], πρωτονωβελίσσιμος και Δούξ Κύπρου το 1102-1104 [J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, No 38-6: Γραφών σφραγής Κατακαλών Κωνσταντίνου δούκός Κυπρίων (πρωτο)νωβελιστίμου – V. Laurent, Les Bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Ελληνικά 4 (1931) 222 (No. 92) με λάθη στην ανάγνωση: Γραφών σφραγής Κατακαλώνος Κωνσταντίνου... πρωτονωβελιστίμου» (βλ. και σημ. 13. 98)].
9. Μανουήλ Βουτουμίτης (ίσως δούκας της Κύπρου, υπόθεση νεότερων ιστορικών – βλ. σημ. 11)
10. Λέων Νικερίτης, πρωτονωβελίσσιμος, μέγας δούξ και αναγραφεύς Κύπρου μεταξύ του 1100-1103 [Cod. Vaticanus graecus 1231 – Σ. Π. Λάμπρος, Ν. Ε. 5 (1908) 485 – W. Seibt, Bleisiegel, σ. 225-227 (No 99): «leider ohne genaue Datierung ... νοβελίσσιμος etwa um das Jahr 1100 und πρωτονωβελίσσιμος ab spätestens 1103» – E. Malamut, Iles, σ. 509: μεταξύ 1091 και 1103 – Κατά την άποψή μας η E. Malamut σφάλλει όταν θέτει ως terminus post quem το 1091, διότι (α) μέγας δούκας τουλάχιστον μέχρι το 1098 διετέλεσε ο Ιωάννης Δούκας. (β) Στα 1091 ο Λέων Νικερίτης διετέλεσε δούκας του Παραδούναβου (Άννα Κομνηνή II 155. 6-70), ενώ στα 1096, κατά τον B. Skoulatos (Personnages, σ. 179-180) συνέχιζε να είναι δούκας του Παραδούναβου (βλ. Albert d'Aix, σ. 278 [liber Christianae expeditionis pro ereptione anundatione et restitutione sanctae Hierosolymitanae ecclesiae en R. H. C., H. Occ., IV, σ. 639 No 22. 2): «duc Nichitam, principem Bulgarorum» – Για τον Λέοντα Νικερίτη βλ. επίσης N. Banescu, Duchés, σ. 93-95 – J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue II, No. 22. 2: Κύριε βοήθει Λέοντι πρωτοπροέδρω και άναγραφεύ Πελοποννήσου τῷ Νικερίτῃ (11ος/12ος αι.) (W. Seibt, BZ 90 (1997) 462-463) – N. Oikonomides, (εκδ.), Studies in Byzantine Sigillography (Washington 1987, 1990), τ. I, σ. 82-83, τ. II, σ. 113, 157, 159]
11. Ελπίδιος Βραχάμιος: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἐλπίδιῳ κουροπαλάτῃ και δουκί Κύπρου τῷ Βραχαμίῳ [G. Schlumberger, Sigillographie, 305 (μολυβδόβουλο του 11ου αι.) – Δ. Ζακυθινός, Μελέται, σ. 269 – E. Malamut, Iles, σ. 509].

Για τους διοικητές της Κύπρου μετά τον Ραφομάτη βλ. επίσης G. Mango, Chypre Carrefour du monde byzantin στο XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Rapports et co-rapports, V/S, Αθήνα 1976, σ. 3-13, (= C. Mango, Byzantium and its Image, Variorum 1984, XVII), σ. 7-8 (στο εξής: Carrefour) – A. Savvides, Consolidation, σ. 4-5 και σημ. 25 – Katia Galatariotou, Saint, σ. 46 – Για τις αλλαγές στην επαρχιακή διοίκηση τον 11ο αιώνα βλ. επίσης H. Ahrweiler, Recherches, κυρίως σ. 52-78, 89-92 – N. Oikonomides, Organisation, κυρίως σ. 48-150 – Μ. Γρηγορίου-

Η μη αναφορά σε στρατιωτικό διοικητή στην Κύπρο από τις βυζαντινές πηγές που να στράφηκε εναντίον του Ραφιομάτη αποδεικνύει, κατά την άποψή μας, την απουσία ενός τέτοιου αξιωματούχου από το νησί και την ανάθεση της φρουράς της Κύπρου στον κριτή Ραφιομάτη, ο οποίος όμως συνδεόταν με τη φρουρά των Αθανάτων μέσω του αξιώματος του στρατοπεδάρχη και όχι με το αξίωμα του κατεπάνω ή δούκα κι αυτό διότι ένας απειροπόλεμος αξιωματούχος της πολιτικής διοίκησης δεν θεωρούμε πιθανό να ανέλαβε ένα καθαρό στρατιωτικό-επιχειρησιακό αξίωμα όπως αυτό του δούκα ή κατεπάνω. Άλλωστε το γεγονός αυτό επαναλαμβάνεται με τον Ευμάθιο Φιλοκάλη που παρά την εμπιστοσύνη που του έδειχνε ο αυτοκράτορας αποφεύγει κατ' αρχάς λόγω της έλλειψης στρατιωτικής παιδείας να τον διορίσει δούκα ή κατεπάνω της νήσου, δίδοντάς του μόνο το αξίωμα του στρατοπεδάρχη. Μετά την καταστολή των δύο στάσεων ο Αλέξιος Κομνηνός φαίνεται ότι έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Κύπρο, η οποία μαζί με την Κρήτη αποτέλεσαν τις πιο σημαντικές βάσεις για τον βυζαντινό στόλο, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε το 1092-94¹¹⁰.

Συνοψίζοντας τη μελέτη μας θα λέγαμε ότι οι στάσεις που ξέσπασαν στα δύο νησιά δεν είχαν χαρακτήρα αποσχιστικό, αντιθέτως αποδεικνύουν τη δυσαρέσκεια του στρατεύματος προς την πολιτική του Αλεξίου Κομνηνού. Οι φρουροί των νήσων εκμεταλλεύθηκαν τις φιλοδοξίες των δύο πολιτικών, κατά

Ιωαννίδου, Παρακμή, κυρίως σ. 82-84 – E. Malamut, Iles, κυρίως σ. 320-324 – M. F. Hendy, Studies, κυρίως σ. 429 κ.ε., – J.-C. Cheynet, Du stratège de Theme au duc: Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, T. M. 9 (1985) 181-194 – του ίδιου, Résistance, σ. 131-147 – X. A. Κυριαζόπουλος, Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες. Συμβολή στην μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης, (διδασκαλική διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 155-246.

110. H. Ahrweiler, Mer, σ. 185-186: Η Κύπρος θα διαδραμάτιζε στο εξής: έναν σημαντικό στρατιωτικό ρόλο από τη μια μεριά κατά των Τούρκων που κατείχαν ακόμη την Παμφυλία και την Κιλικία, ενώ από την άλλη κατά των Λατίνων, των οποίων οι σταυροφόροι θα έφθαναν στην Συρία και την Παλαιστίνη. Η Κύπρος παραμένει κατά την περίοδο αυτή η πιο σημαντική θέση ελέγχου των θαλάσσιων δρόμων που ενώνουν την Δύση με την Ανατολή – C. Mango, Carrefour, σ. 3-13, ο οποίος αναφέρει ότι η Κύπρος με την επανάσταση του Ραφιομάτη εμφανίζεται και πάλι στις πηγές, ενώ λίγα χρόνια αργότερα με την ίδρυση του λατινικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ (1099) αποκτά πρωταρχική σημασία μέχρι την κατάκτησή της από τον Ριχάρδο Α' της Αγγλίας (1191). Η εξέχουσα σημασία της Κύπρου για το Βυζάντιο την εποχή αυτή φαίνεται από την υψηλή καταγωγή των κυβερνητών και των επισκόπων της και τις αμυντικές κατασκευές που πραγματοποιήθηκαν κατά την διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού – βλ. επίσης E. Malamut, Iles, σ. 250-252, 518 – A. Savvides, Consolidation, σ. 4-5 – Για τον βυζαντινό στόλο κατά την εποχή των Κομνηνών βλ. επίσης R. J. Lilie, Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Kommenen und der Angeloi (1081-1204), Amsterdam 1984 [βλ. επίσης την βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη εν Παρνασσός 28 (1986) 148-159 (= Μελετήματα, σ. 457-468)] – Θ. Κοφός, «Αντιπαράθεση Βυζαντινών και Λατίνων στο ανατολικό Αιγαίο (11ος-12ος αι.)», Βυζαντινά 17 (1994) 317-322.

τη γνώμη μας, αξιωματούχων για άνοδο στην ιεραρχία με τη σύμπραξη σε μία πιθανή ανατροπή του αυτοκράτορα. Έτσι οι αρχηγοί των δύο στάσεων Καρύκης και Ραφιομάτης αποτέλεσαν φερέφωνα των φρουρών της Κρήτης και της Κύπρου. Ο Αλέξιος Κομνηνός με την αποστολή του Ιωάννη Δούκα, εξέχοντος μέλους της οικογένειας των Δουκών, θέλησε να διαλύσει εν τη γενέσει της μία πιθανή σύμπραξη των δύο στασιαστών με την παράταξη του Νικηφόρου Διογένη στην Κωνσταντινούπολη.